

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра економіки, права та управління бізнесом

Допущено до захисту
Завідувач кафедри
Андрейченко А.В.

(підпис)
“ ” _____ 2024 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістр
зі спеціальності 076 «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність»
за освітньою програмою «Економіка, планування та управління бізнесом»
на тему: **«ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ
АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ»**

Виконавець:

студентка ФЕУП

Шумейко Влада Миколаївна

(прізвище, ім'я, по батькові) /підпис/

Науковий керівник:

д.е.н., професор

Андрейченко Андрій Валдимович

(прізвище, ім'я, по батькові) /підпис/

Одеса - 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ.....	7
1.1. Роль і значення агропромислового комплексу в економічній системі країни	7
1.2. Особливості функціонування агропромислового комплексу	17
1.3. Методологічні засади економічного аналізу аграрного сектору України.....	24
РОЗДІЛ 2. АНАЛІТИЧНА ОЦІНКА ПРОЦЕСУ ДІЯЛЬНОСТІ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ У ПЕРІОД ВОЄННОГО ЧАСУ	
2.1. Вплив військового конфлікту на агропромисловий комплекс у 2022–2023 роках.....	32
2.2. Аналіз поточного стану та розвитку ринку сільськогосподарських земель в Україні	37
2.3. Стан експорту продукції аграрного сектору України	49
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ТА ВІДНОВЛЕННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ	59
3.1. Ключові напрямки відновлення агропромислового комплексу для забезпечення сталого розвитку в умовах війни та після її завершення.....	59
3.2. Інтеграція інновацій у процес відновлення аграрного сектору після війни	67
ВИСНОВКИ.....	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	79

ВСТУП

Актуальність теми кваліфікаційної роботи. Актуальність теми дослідження є очевидною в умовах важливості агропромислового сектора для економіки України, що підтверджується його значним внеском у формування ВВП та міжнародну торгівлю. До початку війни цей сектор демонстрував стабільне річне зростання, забезпечуючи Україні статус одного з провідних світових виробників і експортерів ключових сільськогосподарських товарів, таких як зернові, олія та продукція тваринництва. Проте воєнні дії суттєво підірвали цю динаміку, створивши нові виклики для галузі, включаючи втрату доступу до частини ресурсів, знищення інфраструктури, зростання витрат на логістику та зміни в глобальній економічній кон'юктурі.

Вивчення факторів, що впливають на стійкість та відновлення агропромислового сектора, набуває особливого значення в умовах воєнного та післявоєнного періоду. Воно дозволяє визначити шляхи збереження та посилення конкурентних переваг України на міжнародних ринках, забезпечення продовольчої безпеки країни та стабілізації національної економіки. Крім того, розвиток агропромислового комплексу є ключовим інструментом у відновленні регіональних економік, створенні робочих місць та збільшенні експортного потенціалу.

Питання відновлення та ефективного функціонування аграрного сектору широко розглядаються в працях провідних науковців, таких як А. Андрейченко [4; 5], Т. Бабан [6], Т. Багрій [7], Н. О. Гончаренко [12], Добрава [15; 19; 49], А. Стоянова [40] та інших. Їхні дослідження висвітлюють окремі аспекти проблематики, зокрема питання стабільності агровиробництва, стійкості продовольчих систем, ролі міжнародного співробітництва та державної підтримки у відновленні сектора. Однак інтегрального підходу, що враховує одночасно економічні, соціальні та

екологічні аспекти розвитку агропромислового комплексу в умовах воєнних викликів, поки що бракує.

Це зумовило вибір теми дослідження, яке спрямоване на виявлення ключових проблем агропромислового сектору, аналіз факторів впливу на його функціонування та розробку рекомендацій щодо його стійкого розвитку. Особливу увагу буде приділено питанням відновлення аграрної інфраструктури, адаптації до нових умов ринку, використання інноваційних технологій у виробництві та логістиці, а також інтеграції сектора в глобальні та європейські ринки. Результати дослідження сприятимуть формуванню науково обґрунтованих підходів до стабілізації та розвитку агропромислового комплексу України в умовах післявоєнного відновлення.

Мета кваліфікаційної роботи – є теоретичні, методичні та прикладні аспекти дослідження ефективного функціонування агропромислового комплексу України.

Для досягнення мети було поставлено наступні **завдання**:

- 1) визначити роль і значення агропромислового комплексу в економічній системі країни;
- 2) розглянути особливості функціонування агропромислового комплексу;
- 3) надати характеристику методологічним засадам економічного аналізу аграрного сектору України;
- 4) визначити вплив військового конфлікту на агропромисловий комплекс у 2022–2023 роках.;
- 5) вивчити та обґрунтувати стан ринку сільськогосподарських земель в Україні;
- 6) проаналізувати стан експорту продукції аграрного сектору України;
- 7) запропонувати ключові напрямки відновлення агропромислового комплексу для забезпечення сталого розвитку в умовах війни та після її завершення;

8) обґрунтувати впровадження інновацій у відновлення агросектору після війни.

Об'єкт дослідження – процес забезпечення та реалізації ефективного функціонування агропромислового комплексу України.

Предмет дослідження – є сукупність теоретичних, методичних та практичних аспектів ефективного функціонування агропромислового комплексу України.

Методи дослідження. У процесі виконання кваліфікаційної роботи застосовано широкий спектр наукових методів, які забезпечили комплексний і системний підхід до вирішення поставлених завдань. Діалектичний метод використовувався на етапі збору, систематизації та обробки інформації, що дозволило визначити закономірності, взаємозв'язки та тенденції розвитку досліджуваного об'єкта. Аналітичний метод застосовувався для детального вивчення об'єкта дослідження шляхом його розчленування на основні складові частини, що дозволило глибше зрозуміти структурні елементи та механізми їх взаємодії. Порівняльний метод використовувався для контрастування даних у динаміці, що дозволило оцінити зміни у досліджуваному об'єкті в різні періоди часу, порівняти показники та визначити ключові тенденції. Табличний і графічний методи застосовувалися для візуалізації отриманих результатів, що зробило їх більш наочними та зрозумілими для аналізу. Графіки та таблиці сприяли кращому розкриттю статистичних даних та забезпечили зручність їх інтерпретації. Маркетинговий метод використовувався для дослідження ринкових умов, аналізу попиту, пропозиції та конкурентного середовища, що дозволило врахувати практичні аспекти впровадження результатів дослідження.

Додатково застосовувалися статистичні методи, які допомогли здійснити кількісний аналіз даних, визначити закономірності та зробити прогнози. Індуктивний та дедуктивний підходи сприяли побудові логічної структури дослідження, починаючи від загальних положень і завершуючи конкретними висновками.

Комплексне використання цих методів забезпечило високий рівень наукової обґрунтованості дослідження, достовірність отриманих результатів і сприяло формуванню практичних рекомендацій. Це також дозволило висвітлити проблему з різних точок зору та забезпечити багатовимірність її аналізу.

Інформаційна база дослідження включає нормативно-правові документи, такі як закони України та інші законодавчі акти, наукові статті та монографії українських і зарубіжних авторів, матеріали наукових конференцій, а також статистичні дані, надані Державною службою статистики України.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури. Загальний обсяг роботи становить 84 сторінок тексту. Основний текст викладено на 78 сторінках. Робота містить 3 таблиць, 12 рисунки.

Публікації та апробація результатів дослідження. За результатами проведених досліджень приймала участь у X Міжнародній науково-практичній конференції: *Економіко-правові аспекти господарювання: сучасний стан, ефективність та перспективи*.

Андрейченко А. В., Шумейко В. М. Забезпечення ефективного функціонування агропромислового комплексу України. *Економіко-правові аспекти господарювання: сучасний стан, ефективність та перспективи*: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 04-05 жовтня 2024 р.). Одеса, 2024. С. 474-476.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ

1.1. Роль і значення агропромислового комплексу в економічній системі країни

Агропромисловий комплекс (АПК) України є одним із ключових секторів національної економіки, який забезпечує продовольчу безпеку країни, робить вагомий внесок у зовнішньоекономічні зв'язки та суттєво впливає на формування ВВП. Завдяки своїй багатофункціональності, АПК охоплює виробництво, переробку, транспортування, зберігання та реалізацію сільськогосподарської продукції.

АПК посідає друге місце за значенням у структурі національного господарства. Українська сільськогосподарська продукція займає важливе місце в експорті країни, будучи невід'ємною частиною глобального ринку. До початку повномасштабної війни Україна входила до п'ятірки найбільших постачальників сільськогосподарської продукції до країн Європейського Союзу. Згідно з даними Єврокомісії, частка України на світовому ринку пшениці досягала 10%, кукурудзи – 15%, а соняшникової олії – 50%.

Завдяки сприятливим природно-кліматичним умовам Україна має значний потенціал у виробництві високоякісної сільськогосподарської продукції. Це дозволяє їй залишатися одним із провідних експортерів аграрної продукції, навіть в умовах складної економічної та геополітичної ситуації.

АПК України є привабливим для інвесторів завдяки високій рентабельності сільськогосподарського виробництва та значним перспективам зростання. Навіть в умовах воєнного конфлікту інтерес до сектору зберігається як серед вітчизняних, так і іноземних інвесторів.

Розвиток галузі підтримується завдяки міжнародній співпраці, впровадженню інноваційних технологій та державним програмам підтримки.

АПК України об'єднує чотири основні сектори, кожен із яких виконує ключову роль у забезпеченні ефективного функціонування комплексу:

1. Фондоутворюючі сектори забезпечують будівництво об'єктів сільськогосподарського призначення; включають машинобудування для виробництва сільськогосподарської техніки, добрив, хімікатів і комбікормів; сприяють створенню виробничих фондів для інших сегментів АПК.

2. Сільське господарство є основою комплексу, включаючи тваринництво та рослинництво та забезпечує первинне виробництво продукції, яка стає сировиною для переробних секторів.

3. Переробні сектори охоплюють харчову промисловість, легку промисловість і підприємства з переробки сільськогосподарської продукції; забезпечують зберігання, пакування, переробку та продаж готової продукції.

4. Інфраструктурні сектори займаються транспортуванням продукції, постачанням тепла, енергії та води; включають наукові та освітні установи, які забезпечують підготовку кадрів і наукове забезпечення розвитку галузі [3].

Війна створила значні виклики для АПК, включаючи знищення інфраструктури, блокування портів, скорочення обсягів експорту та підвищення витрат на логістику. Водночас, галузь демонструє високу стійкість і здатність до адаптації, що дає змогу сподіватися на відновлення та подальший розвиток.

Перспективи розвитку АПК України включають:

- модернізацію виробничих потужностей та інфраструктури;
- розширення експорту до країн ЄС та інших ринків;
- впровадження інноваційних технологій у землеробстві та тваринництві;
- підтримку з боку держави та міжнародних партнерів у відновленні галузі.

Агропромисловий комплекс України є стратегічним сектором національної економіки, що відіграє ключову роль у забезпеченні економічної стабільності, продовольчої безпеки та збереженні позицій країни на міжнародній арені. Він забезпечує виробництво як продовольчих, так і непродовольчих товарів через переробку сільськогосподарської сировини. Основними компонентами комплексу є галузі, що займаються обробкою продукції тваринництва та рослинництва.

Поняття «аграрний» походить від латинського «ager», що означає «земля», «поле» або «рілля». Економічні відносини в аграрному секторі безпосередньо пов'язані з використанням землі, а також із виробництвом, розподілом і споживанням сільськогосподарської продукції.

Н. Т. Гончарук визначає аграрний сектор як систему взаємопов'язаних галузей сільського господарства та обслуговуючих підрозділів, які спільно працюють над забезпеченням потреб у продуктах харчування та сировині для переробної промисловості. У ширшому розумінні, аграрний сектор включає всі галузі економіки, що виробляють харчові продукти чи сировину, такі як бавовна або деревина, як для внутрішнього споживання, так і для експорту. Це поняття також охоплює частину населення, зайнятого у сільськогосподарській праці [11].

Аграрний сектор України, а саме його базова складова – сільське господарство, набуває все більшої ролі як системоутворюючий фактор національної економіки. Він відіграє важливу роль у забезпеченні суверенітету держави через продовольчу безпеку, а також сприяє економічній, екологічній та енергетичній стабільності. Крім того, аграрний сектор стимулює розвиток суміжних галузей, створює продовольчий ринок і є основою для технологічного прогресу в національному господарстві.

Аграрний сектор привертає значну увагу завдяки своїй ключовій ролі у життєзабезпеченні людини та суспільства, а також через його високу соціальну значимість. Продукція сільського господарства та продукти харчування є фундаментальними для задоволення базових потреб населення,

забезпечуючи продовольчу безпеку суспільства. Це визначає аграрний сектор як одну з провідних складових національної економіки.

Чинники, що впливають на розвиток аграрної сфери, можуть мати як позитивний, так і негативний вплив. Одні з них сприяють прогресу галузі, тоді як інші можуть створювати бар'єри для її ефективного функціонування. Важливо підкреслити, що ці чинники взаємопов'язані: вони можуть як підсилювати дію одне одного, так і ставати основою для формування нових умов, що впливають на економічний розвиток аграрного сектора в сучасному середовищі (рис. 1.1) [16].

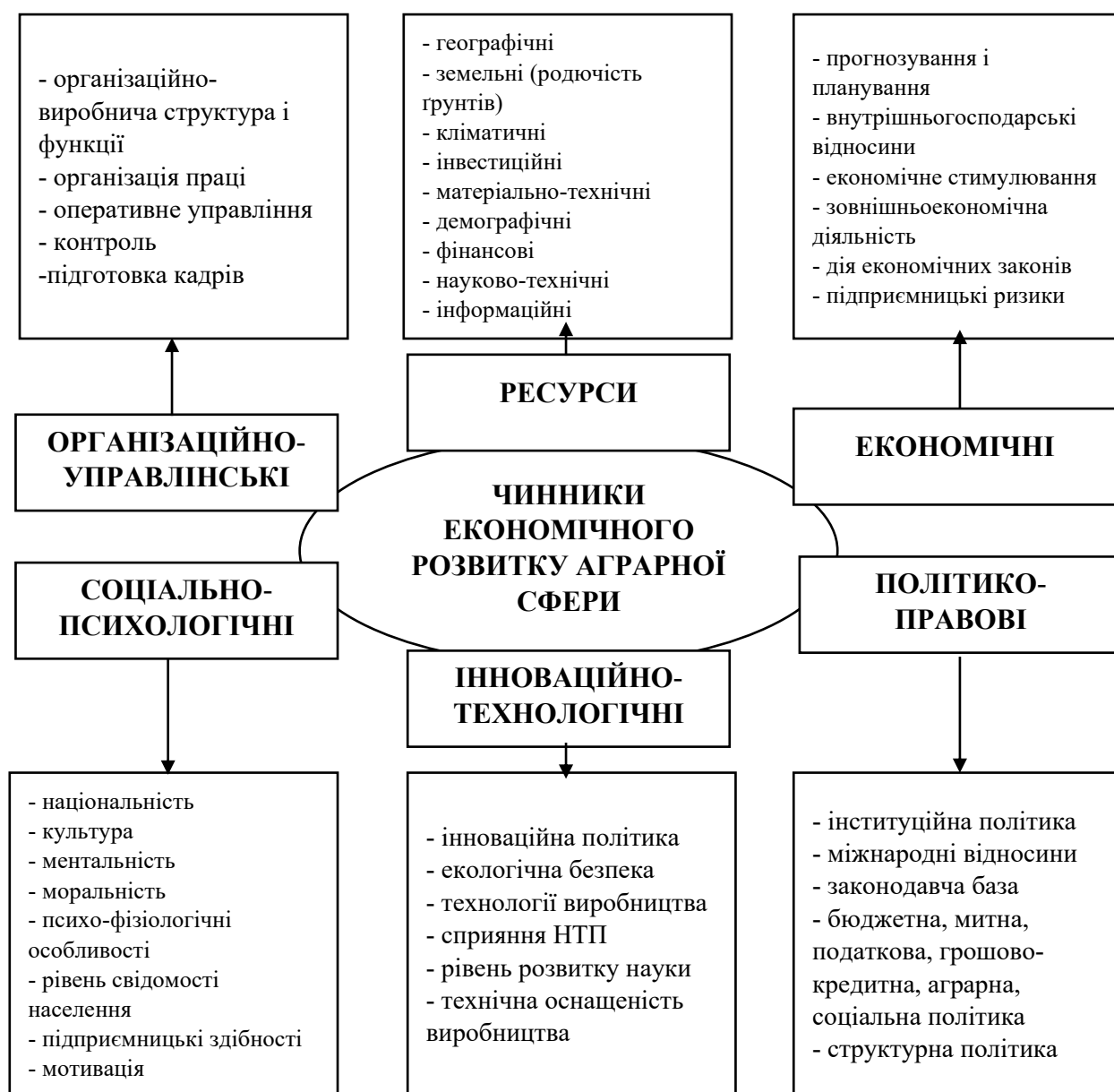

Рис. 1.1. Чинники економічного розвитку аграрної сфери

Джерело: складено автором на основі [16].

Визначимо сильні та слабкі сторони агропромислового комплексу (АПК) (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Сильні сторони агропромислового комплексу України

Сильні сторони	Характеристика
1. Сприятливі природно-кліматичні умови	Україна володіє великими площами родючих ґрунтів (чорноземів), які є основою для вирощування широкого спектра сільськогосподарських культур. Кліматичні умови дозволяють вирощувати основні зернові, олійні культури, фрукти, овочі, а також займатися тваринництвом
2. Потужний експортний потенціал	Україна входить до п'ятірки провідних експортерів пшениці, кукурудзи та соняшникової олії у світі. Сільськогосподарська продукція є одним із головних джерел валютних надходжень до країни
3. Висока конкурентоспроможність у виробництві	Низькі витрати на робочу силу та природні ресурси роблять продукцію українського АПК привабливою на міжнародних ринках
4. Розвинена інфраструктура для зберігання і транспортування	Наявність елеваторів, портів та транспортних коридорів для експорту продукції, особливо через Чорноморський регіон
5. Інвестиційна привабливість	Український агропромисловий сектор залишається цікавим для іноземних та вітчизняних інвесторів завдяки високій рентабельності галузі
6. Великий кадровий потенціал	Наявність фахівців у галузі сільського господарства, а також університетів і науково-дослідних інститутів, що займаються аграрною тематикою

Джерело: складено автором на основі [22].

Як видно з таблиці 1.1 агропромисловий сектор України має значні сильні сторони, серед яких ключовими є сприятливі природно-кліматичні умови, багаті родючі ґрунти, потужний експортний потенціал, особливо в сегментах зернових, олійних культур і соняшникової олії, конкурентоспроможність на міжнародних ринках завдяки відносно низьким витратам, а також інвестиційна привабливість. Розвинена інфраструктура для

зберігання та транспортування продукції, у поєднанні з високим кадровим потенціалом, забезпечує галузі стабільність та перспективи для подальшого розвитку.

Розглянемо слабкі сторони агропромислового комплексу України (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Слабкі сторони агропромислового комплексу України

Сильні сторони	Характеристика
1. Застаріла техніка та технології	Використання застарілого обладнання та недостатнє впровадження інноваційних рішень знижують продуктивність та якість продукції
2. Висока залежність від експорту сировини	Україна експортує в основному сировину з низькою доданою вартістю, що обмежує потенційні прибутки галузі
3. Низький рівень державної підтримки	Відсутність стабільних і ефективних державних програм підтримки агровиробників, включаючи кредитування, страхування та субсидування
4. Зношеність інфраструктури	Значна частина елеваторів, доріг, портів та залізничної інфраструктури потребує модернізації, що обмежує ефективність логістики
5. Ризики, пов'язані з війною	Воєнні дії спричинили руйнування частини інфраструктури, скорочення доступу до земельних ресурсів та блокаду морських портів
6. Недостатній рівень цифровізації	Відсутність масштабного використання сучасних інформаційних технологій, таких як агродрони, моніторинг ґрунтів і системи точного землеробства
7. Проблеми з ринками збуту	Залежність від окремих експортних ринків та складнощі із забезпеченням географічної диверсифікації
8. Екологічні проблеми	Інтенсивне використання земель без належного відновлення родючості, низький рівень екологічно стійких технологій у виробництві

Джерело: складено автором на основі [22].

Агропромисловий комплекс України має значний потенціал для зростання завдяки природним ресурсам, розвиненій експортній інфраструктурі та інвестиційній привабливості. Однак для досягнення більшої ефективності необхідно вирішити проблеми, пов'язані з

модернізацією інфраструктури, впровадженням інновацій, підвищенням якості продукції та зміцненням державної підтримки.

Таким чином, аграрний сектор відіграє важливу роль у структурі національної економіки України, оскільки його розвиток безпосередньо впливає на рівень життя населення. Рівень конкурентоспроможності цієї галузі та її перспективи в умовах глобальної конкуренції визначають доступність і вартість продовольчих товарів, умови праці, якість робочої сили та загальний добробут громадян.

Аграрний сектор також виступає своєрідним індикатором економічної стабільності, забезпечуючи вирішення ключових продовольчих питань. Його розвиток і стійкість є фундаментальними для ефективного функціонування економіки країни та підвищення добробуту її населення. Місце аграрного сектору в національній економіці представлено на рис. 1.2. [25].

Аграрний сектор відіграє ключову роль у структурі національної економіки, демонструючи свій вплив на господарський потенціал країни, економічну стабільність та політичну ситуацію. Його розвиток безпосередньо впливає на соціальний і матеріальний добробут населення, забезпечення продовольчої стабільності, постачання сировини для переробних галузей та гарантування національної продовольчої безпеки. Наслідки функціонування аграрного сектору відображаються у рівні споживання продукції, що позначається на якості життя, здоров'ї населення та продуктивності праці.

Основу аграрного сектору складає сільське господарство, яке виробляє сировину для подальшої переробки і створення продуктів харчування, визначаючи споживчі потреби. Воно також виконує важливу соціальну функцію, забезпечуючи зайнятість у сільській місцевості та сприяючи підвищенню рівня і якості життя в регіонах.

Аграрний сектор охоплює сукупність галузей, що спеціалізуються на виробництві, переробці, зберіганні та постачанні кінцевої продукції із сільськогосподарської сировини. Його ефективне функціонування потребує

інтеграції різних виробництв і галузей, що забезпечує системність і узгодженість у діяльності. Важливим є формування відповідної структури сектору, яка сприяє досягненню його стратегічних цілей.

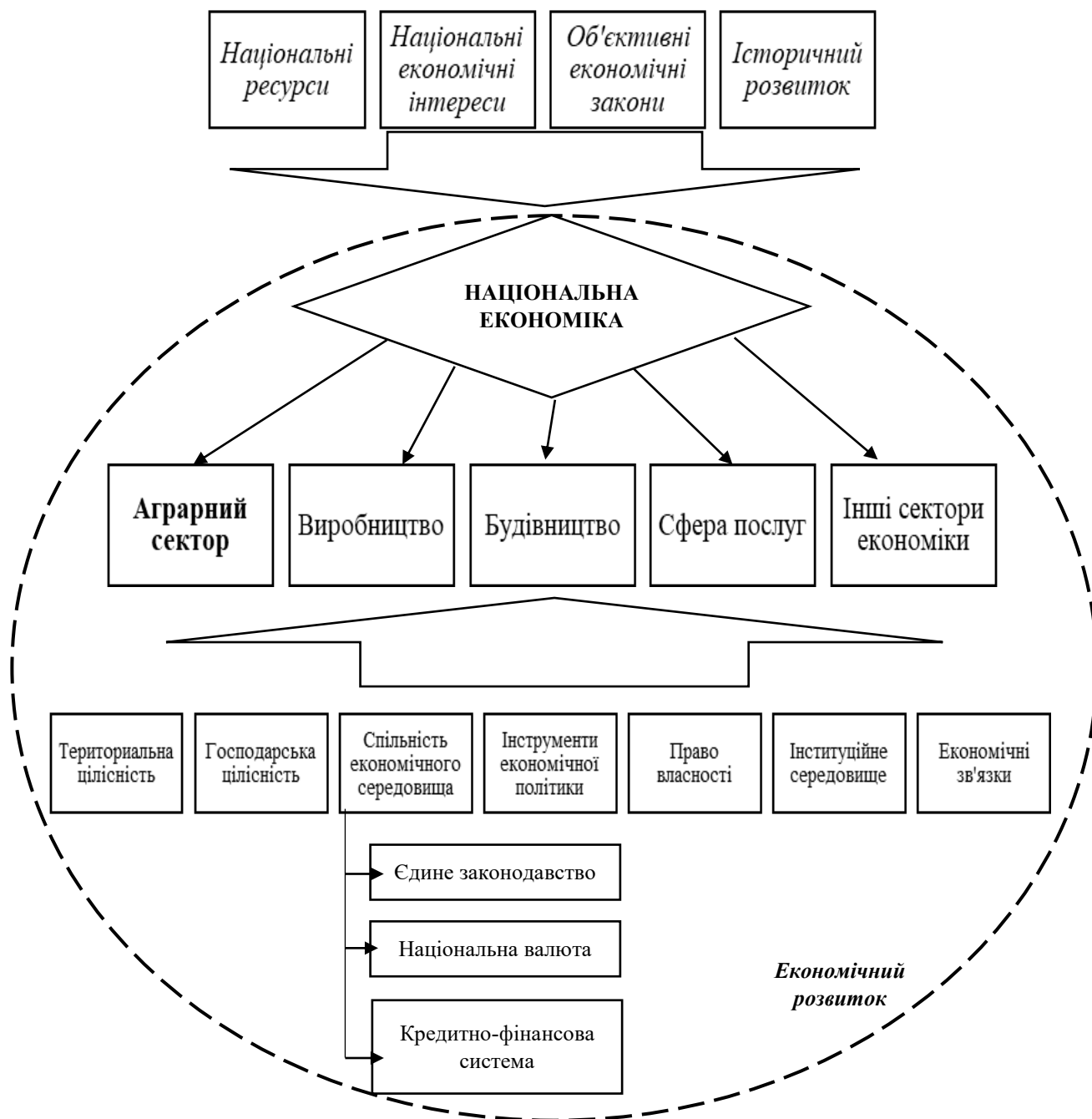

Рис. 1.2. Місце аграрного сектору в національній економіці

Джерело: складено автором на основі [37].

Таким чином, аграрний сектор є складною та багатогалузевою системою, яка об'єднує економічно взаємопов'язані галузі. Ця система спеціалізується на виробництві, переробці, зберіганні та реалізації сільськогосподарської продукції, а також охоплює інформаційне та наукове забезпечення. Урахування специфіки кожного елемента цієї системи вимагає розробки індивідуальних підходів до організаційно-економічної та техніко-технологічної політики для всіх суб'єктів господарювання в аграрному секторі.

Агропромисловий комплекс (АПК) займає ключову позицію в економіці України, впливаючи на якість життя населення та загальну стабільність функціонування держави. Зокрема, його частка у формуванні валового внутрішнього продукту (ВВП) становить 9%, що підкреслює значущість цього сектору в економічному розвитку країни.

Щодо зайнятості, АПК забезпечує роботою понад 18% населення, що є вагомим внеском у створення робочих місць. Значна частина населення працює у сфері сільського господарства, розширюючи внутрішні ресурси зайнятості.

Вагомим є внесок агропромислового комплексу і в податкові надходження країни – близько 6% від загальної суми. Ці кошти спрямовуються на фінансування проектів з покращення агровиробництва, розбудови інфраструктури та соціально-економічного розвитку регіонів [37].

Розвиток аграрної сфери залежить від низки важливих чинників:

1. Економічні фактори: цінова політика: зміни цін на сільськогосподарську продукцію впливають на прибутковість галузі, а обсяги вкладень у сучасні технології та обладнання визначають конкурентоспроможність сектору.

2. Фінансова підтримка: доступність кредитів і фінансових інструментів сприяє розвитку агропромислового комплексу.

3. Ресурси. Земельні: кількість та якість земельних угідь є вирішальними для аграрного виробництва. Водні: доступ до води для

зрошення суттєво впливає на урожайність. Людські: рівень кваліфікації та чисельність працівників у секторі. Організаційно-управлінські: ефективність управління та організація процесів.

4. Кооперація та партнерство: розвиток співпраці між агропідприємствами та створення кооперативів підвищують ефективність галузі.

5. Правові та політичні фактори: спрямованість політики на розвиток агросектору; правовий статус землі та підприємств.

6. Соціально-психологічні аспекти: суспільне ставлення до сільського господарства та його підтримка.

7. Інновації та технології: впровадження новітніх технологій підвищує продуктивність і конкурентоспроможність галузі.

8. Наукові дослідження: інвестиції в дослідження сприяють удосконаленню методів сільськогосподарського виробництва [37].

Таким чином, агропромисловий комплекс України є багатогранною системою, розвиток якої залежить від комплексного підходу до використання ресурсів, фінансової підтримки, інновацій та ефективного управління.

В. С. Ніценко характеризує агропромисловий комплекс (АПК) як систему взаємопов'язаних підприємств, що функціонують у сферах виробництва сировини, її переробки, збуту, агросервісу та інших видів господарської діяльності. За його твердженням, головною метою цього комплексу є забезпечення ефективного розвитку національної економіки та сприяння її стійкому прогресу [26, с. 63].

П. Т. Саблук визначає АПК України як велике міжгалузеве утворення, інтегроване в національну економіку. Цей комплекс об'єднує низку галузей, які взаємопов'язані в процесі відтворення. Основне завдання, за його словами, полягає у забезпеченні продовольчої безпеки країни, задоволенні оптимальних потреб населення в харчових продуктах і створенні експортного потенціалу сировини та продовольства. Важливу роль у складі

АПК відіграє сільське господарство, яке забезпечує основу для виробництва понад десяти одиниць продукції в інших секторах економіки [37, с. 4].

Враховуючи це, стратегічною метою розвитку АПК у довгостроковій перспективі має бути формування ефективного й стійкого агропромислового виробництва, яке відповідатиме міжнародним стандартам. Такий підхід повинен гарантувати продовольчу безпеку країни, насичення внутрішнього ринку якісними продуктами харчування та постачання сільськогосподарської сировини для промисловості. Крім того, розвиток АПК повинен сприяти вирівнюванню доходів і соціальних показників сільськогосподарських товаровиробників із середніми значеннями по економіці країни, а також забезпечити вихід на міжнародний ринок з конкурентоспроможною продукцією.

Варто зазначити, що в сучасній економічній науці немає універсального визначення поняття "агропромисловий комплекс". У західних країнах частіше використовують терміни "аграрний сектор" або "аграрний бізнес", оскільки інтеграція суб'єктів із різними формами власності в єдиний комплекс є складною.

Таким чином, агропромисловий комплекс України представляє собою результат процесів інтеграції, які формують взаємопов'язані галузі та види діяльності, спрямовані на виробництво, зберігання, транспортування, переробку й реалізацію сільськогосподарської продукції. Основними напрямками діяльності АПК залишаються рослинництво й тваринництво.

1.2. Особливості функціонування агропромислового комплексу

Розвиток агропромислового виробництва з теоретико-методологічної точки зору є багатограним процесом, що охоплює кілька ключових аспектів. Насамперед, він тісно пов'язаний із загальними тенденціями розвитку національної економіки як макросистеми. По-друге, його формування вимагає застосування системного підходу до визначення передумов та

факторів розвитку. По-третє, необхідно враховувати інноваційно-інвестиційну модель розвитку галузі. По-четверте, беруться до уваги принципи сталого розвитку сільських територій, які є основним середовищем для агропромислової діяльності. По-п'яте, розвиток розглядається крізь призму національної безпеки, зокрема продовольчої. І нарешті, важливими є вимоги стандартизації виробничих і управлінських процесів на основі міжнародних норм. Усі ці аспекти взаємодіють, формуючи стратегію та напрямки розвитку агропромислового виробництва.

Агропромисловий комплекс (АПК) є багатогалузевою системою, яка об'єднує взаємопов'язані сфери сільського господарства, включаючи виробництво сільськогосподарської продукції, її переробку, зберігання та реалізацію. До складу АПК також входять інформаційне та наукове забезпечення. Специфіка окремих елементів комплексу зумовлює необхідність розробки диференційованих організаційно-економічних та техніко-технологічних підходів для кожного суб'єкта господарювання.

Зарубіжні дослідники виділяють три основні функції агропромислового комплексу:

1. Економічна функція:

- Генерація національного доходу.
- Постачання сировини для промисловості.
- Забезпечення ринку продукцією для торгівлі.
- Створення робочих місць і доходів для населення.

2. Соціальна функція:

- Гарантування засобів існування для населення.
- Поглинання надлишкових трудових ресурсів.
- Забезпечення стабільного рівня зайнятості.

3. Просторова функція:

- Модифікація природного середовища.
- Формування культурного ландшафту.
- Сприяння сталому розвитку довкілля.

Ці функції підкреслюють важливу роль агропромислового комплексу не лише як економічного елемента, а й як основи забезпечення життєвих потреб населення, розвитку промисловості та впливу на довкілля.

Багатофункціональність сільського господарства свідчить про його значення, що виходить за межі традиційної ролі — виробництва продовольства та сировини для промисловості. Окрім цього, сільське господарство створює товари та надає послуги, які впливають на нинішній і майбутній стан галузі.

Ця концепція підкреслює, що сільське господарство виконує широкий спектр соціальних, екологічних, культурних та економічних функцій. Серед них: збереження біорізноманіття, управління природними ресурсами, створення робочих місць, підтримка сільських спільнот тощо. Це робить сільське господарство важливим фактором забезпечення стійкості та життєздатності сільських територій.

Багатогранність агропромислового комплексу не обмежується лише виробництвом продуктів харчування. Він виконує також інші важливі функції, зокрема:

1. Охорона навколишнього середовища:

- збереження природних ресурсів і біорізноманіття;
- вплив на екосистеми та підтримання здоров'я ґрунту;
- впровадження екологічно безпечних методів господарювання.

2. Підтримка зайнятості в сільській місцевості:

- створення робочих місць для місцевого населення;
- сприяння зайнятості у сільських галузях.

3. Забезпечення продовольчої безпеки:

- виробництво достатньої кількості продуктів для задоволення потреб населення;
- гарантування стабільності постачання продуктів харчування на внутрішньому ринку.

Ці додаткові функції демонструють, що агропромисловий комплекс є важливим чинником екологічної стійкості, соціального розвитку та економічної безпеки держави, виходячи далеко за рамки звичайного виробництва продуктів харчування.

Унікальність агропромислового комплексу базується на поєднанні економічних і природних процесів. Основним засобом виробництва в цьому секторі є земля. Сільське господарство охоплює два аспекти: засоби виробництва, які відтворюються під впливом природних факторів (біологічні й матеріально-біологічні), та ті, що створені людиною без прямого впливу природи [25].

Специфіка агропромислового комплексу полягає в тісному взаємозв'язку матеріально-біологічних та промислових засобів виробництва. Незважаючи на те, що обидва типи засобів виробництва є невіддільними, матеріально-біологічні засоби виробництва відіграють визначальну роль, визначаючи форму і структуру засобів виробництва, виготовлених промисловістю.

Ця взаємодія визначає унікальний характер сільського господарства, де економічні процеси переплітаються з природними, а виробництво тісно пов'язане з управлінням природними ресурсами та екосистемами.

Агропромисловий комплекс є комплексом галузей, що займаються виробництвом, переробкою, зберіганням та постачанням до кінцевого споживача продукції, що виготовлена із сільськогосподарської сировини. В склад аграрного сектору економіки входять галузі виробництва, функціонування і розвиток яких підпорядковані створенню продуктів харчування. Існування цього комплексу галузей та виробництв без системного взаємозв'язку є недостатньо ефективним. Таким чином, для того щоб агропромисловий комплекс економіки виконував свої властиві функції, важливо встановити йому відповідну структуру. Структуру агропромислового комплексу визначимо на рис. 1.3 [16].

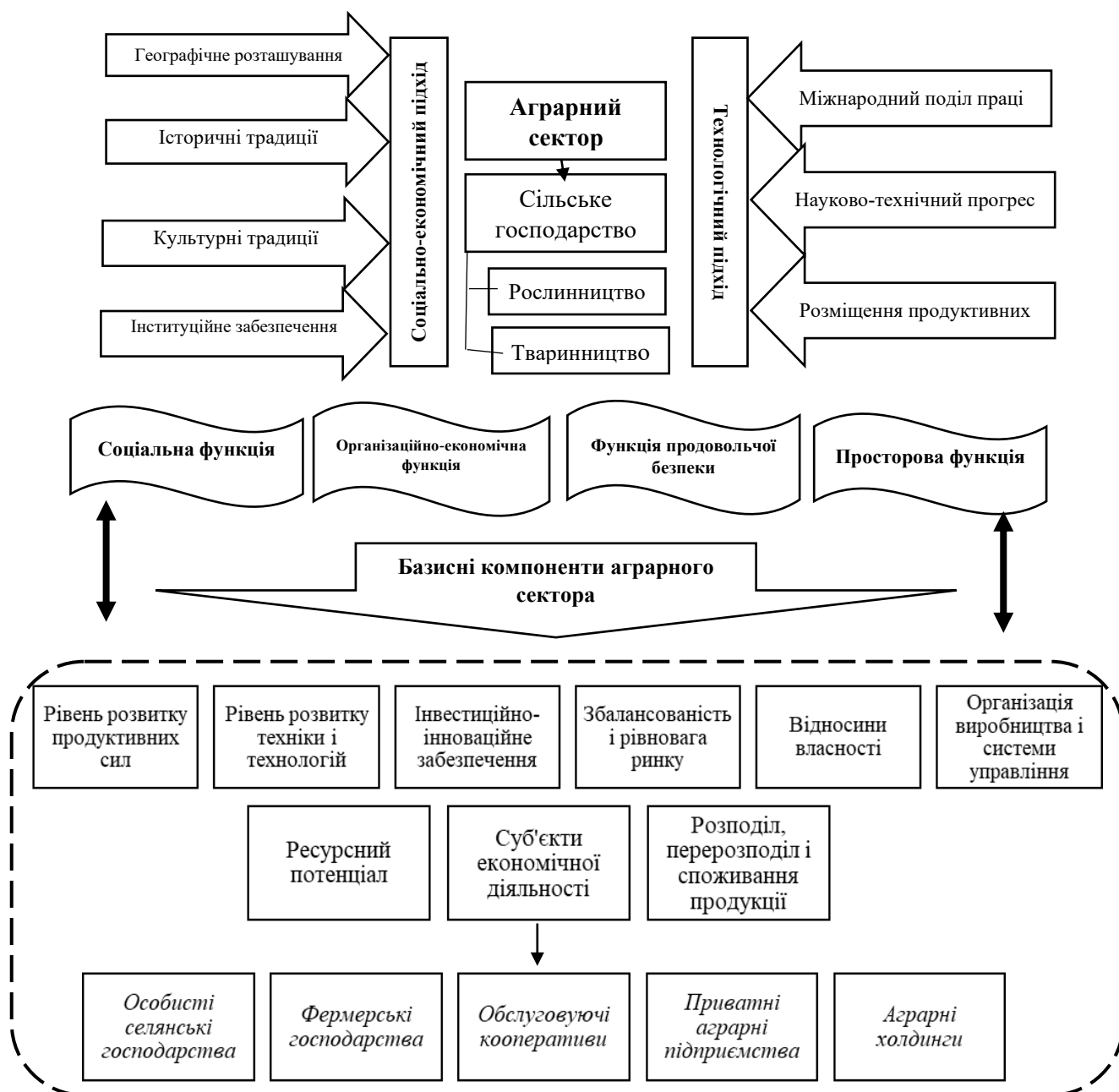

Рис. 1.3. Структура агропромислового комплексу

Джерело: складено автором на основі [16]

М. Й. Малік та П. М. Федієнко трактують розвиток агропромислового комплексу як наслідок агропромислової інтеграції — багатофункціонального процесу, спрямованого на забезпечення виробництва необхідної кількості харчових продуктів та споживчих товарів із сільськогосподарської сировини. Взаємодія сільського господарства із залученими до нього галузями сприяє взаємозалежному розвитку, базованому на діяльності сільськогосподарських

підприємств та товаровиробників. Основною метою цієї інтеграції є підвищення добробуту суспільства [24, с. 88].

Агропромислова інтеграція об'єднує різні етапи діяльності: виробництво, зберігання, переробку, реалізацію аграрної продукції, а також обслуговуючі та допоміжні галузі. Її мета полягає у підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва, зростанні прибутковості підприємств і забезпеченні конкурентоспроможності продукції. Необхідність такої інтеграції зумовлена численними проблемами, серед яких існування збиткових агропідприємств і монополізація переробних секторів. Розширення сировинної бази дозволяє знижувати витрати на переробку, здешевлювати продукцію та підвищувати її конкурентоспроможність [3].

Організаційне та технологічне поєднання виробництва, переробки та споживання сільськогосподарської продукції має низку переваг, зокрема:

- зменшення втрат і підвищення ефективності ресурсів;
- покращення конкурентоспроможності продукції;
- можливість впровадження новітніх технологій;
- ефективніше управління фінансовими ресурсами;
- підвищення інвестиційної привабливості агропідприємств.

Для формування успішних стратегій розвитку агропромислового комплексу в Україні необхідно враховувати низку специфічних факторів:

1. Низький рівень державної підтримки. Відсутність належної державної підтримки знижує конкурентоспроможність агропідприємств на внутрішніх і зовнішніх ринках.

2. Наслідки кризи 1990-х років. Економічна та соціальна криза, що торкнулася сільських територій, залишила значні виклики для стабілізації та відновлення галузі.

3. Інфраструктурні обмеження. Нерозвиненість виробничої та ринкової інфраструктури обмежує ефективність аграрного сектору.

4. Недостатня науковість. Обмежене впровадження інновацій у сільському господарстві ускладнює підвищення продуктивності та конкурентоспроможності.

5. Пріоритети продовольчої безпеки. АПК відіграє ключову роль у забезпеченні національної продовольчої безпеки та експортного потенціалу, що потребує стратегічного підходу до розвитку галузі.

6. Соціальна та регіональна функція. АПК забезпечує зайнятість і розвиток сільських регіонів, що робить його важливим для соціальної стабільності країни [15].

Таким чином, агропромислова інтеграція є основою для сталого розвитку агропромислового комплексу, з акцентом на економічну, соціальну та екологічну ефективність.

Розуміння основних функцій агропромислового комплексу є ключем до розробки ефективних стратегій, спрямованих на подолання викликів та реалізацію потенціалу галузі для підвищення її ефективності та стійкості.

Досягнення конкурентоспроможності агропромислового комплексу потребує вирішення низки стратегічних завдань, які включають:

1. Інноваційний прорив. Запровадження сучасних аграрних технологій є визначальним для забезпечення прогресу в сільському господарстві. Це охоплює впровадження інноваційних методів обробітку ґрунту, використання високопродуктивних сортів і гібридів, а також застосування цифрових рішень для моніторингу й управління виробничими процесами.

2. Інтеграція та кооперація. Відновлення інтеграційних і коопераційних зв'язків сприятиме зниженню витрат на виробництво та реалізацію продукції. Об'єднання сільськогосподарських виробників і спільне використання ресурсів спростить доступ до ринків, зменшить витрати на обладнання та сприятиме покращенню інфраструктури.

3. Модернізація інфраструктури. Розвиток інфраструктури в сільській місцевості є критично важливим для забезпечення ефективної діяльності агропідприємств. Це включає будівництво доріг, розвиток транспортної

інфраструктури, покращення систем зберігання та транспортування сільськогосподарської продукції.

4. Соціальний розвиток сільських територій. Соціальна підтримка селян та розвиток сільських громад є важливими складовими сталого розвитку. Це може включати доступ до якісної освіти, охорони здоров'я, програми підтримки молодих фермерів та інші ініціативи, спрямовані на покращення умов життя в сільській місцевості [16].

Ці заходи сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності агропромислового комплексу, забезпечуючи його стійкий розвиток і впровадження сучасних підходів до управління та виробництва.

На тлі посилення глобалізаційних і інтеграційних процесів агропромисловий комплекс стає визначальним елементом національної економіки. Він виконує ключову роль у забезпеченні економічної стабільності, національної безпеки та розвитку сільських територій, а також має значний вплив на суміжні технологічно пов'язані галузі.

Хоча структура агропромислового комплексу України в цілому подібна до систем розвинених країн, вона все ще не досягає необхідного рівня ефективності. Основною метою повинно стати не лише нарощування обсягів виробництва, але й забезпечення соціально-економічного прогресу країни.

Модернізація та інноваційний розвиток стануть вирішальними факторами для підвищення конкурентоспроможності та довгострокової стійкості агропромислового комплексу України.

1.3. Методологічні засади економічного аналізу аграрного сектору України

У методології економічних досліджень аграрного сектору важливо виділяти дві основні групи методів: структурні та неструктурні.

1. Структурні методи, які ґрунтуються на макроекономічній теорії.

Їх особливості передбачають зміни пропорцій в економічних системах.

Призначення: найбільш ефективні в умовах нестабільності або системних криз, оскільки не потребують значних інвестицій. Переваги забезпечують вибір оптимальних засобів для досягнення поставлених цілей.

2. Неструктурні методи. Їх мета в аналізі тенденцій, що виявляють «сильні» та «слабкі» сторони господарської системи. Метою є розроблення конкретних пропозицій для вдосконалення функціонування системи. Переваги дозволяють абстрагуватися від впливу окремих чинників, зосереджуючись на аналізі перспектив розвитку. Приклади: балансовий метод, економіко-математичне моделювання, одновимірні моделі, векторна регресія, динамічна факторна модель.

Вибір конкретного методу дослідження залежить від об'єкта, цілей і завдань проекту. Це визначає методику дослідження, його етапи, місце проведення, склад виконавців, необхідні інструкції та очікувані результати. Такий підхід дозволяє забезпечити ефективність виконання проектів і формування наукових рекомендацій для управління та розвитку економічних систем.

На сучасному етапі проведення наукових досліджень зростає важливість використання високотехнологічних і точних методів. Особливу роль відіграють методи економіко-математичного та імітаційного моделювання. Зокрема, імітаційне моделювання дозволяє досліджувати господарські об'єкти без потреби у проведенні фізичних експериментів.

Крім того, сучасні технічні засоби та програмне забезпечення сприяють підвищенню ефективності традиційних методів, таких як балансовий, розрахунково-конструктивний, метод групування, статистичні методи тощо. Вони покращують процес збору, обробки та аналізу даних, забезпечують високу швидкість і точність роботи, а також підвищують якість отриманих результатів.

У контексті ресурсного потенціалу агропромислового комплексу важливо не лише розглядати його як сукупність різних видів ресурсів, залучених у діяльність суб'єкта, але й приділяти увагу якісним

характеристикам цих ресурсів та їх властивостям, що впливають із системного характеру цього потенціалу. Такий підхід дозволяє глибше розкрити особливості ресурсного потенціалу агропромислового комплексу та його взаємодію з процесами формування і розвитку.

Аналіз і оцінка ресурсного потенціалу аграрного виробництва базуються на системному підході, який трактує потенціал як систему із власними унікальними властивостями. Зокрема, важливо враховувати як кількісні, так і структурні параметри цієї системи [37].

Виробничий потенціал у сільському господарстві:

- рослинництво: включає будівлі та споруди, машини та обладнання, транспортні засоби, дороги, асфальтовані майданчики, зерносховища, овочесховища, зерноочисні агрегати тощо.

- тваринництво: охоплює будівлі для утримання тварин і птиці, кормоцехи, сховища для кормів, кормоприготувальні пункти, а також машини та обладнання для ферм і птахофабрик. Багато з цих складників мають універсальне застосування.

Виробничий потенціал сільськогосподарського підприємства визначається обсягом виробництва та наявністю ключових ресурсів: землі, робочої сили, техніки, рослин, тварин, птиці й фінансів. Ефективність його використання залежить від організації та управління виробничими процесами, рівня спеціалізації, кооперації та інтеграції, а також від природних умов.

Фактори, що впливають на ефективність:

- біокліматичний потенціал землі (родючість ґрунтів) для вирощування рослинної продукції.

- генетичний потенціал тварин і птиці.

- біологічний потенціал сільськогосподарських культур, включаючи різноврожайні сорти та гібриди.

- матеріально-технічний і кадровий потенціал.

Також важливими є організація праці, стимулювання (матеріальне й моральне), умови праці, економічні відносини, форми власності та способи господарювання.

На початкових етапах дослідження здійснюється оцінка стану ресурсів і факторів, які формують виробничий потенціал. Далі визначаються шляхи їх раціонального використання. Критично важливим є вибір критерію ефективності, який відображає максимальний обсяг виробництва за мінімальних витрат ресурсів.

Ефективність оцінюється через взаємопов'язані показники, які враховують соціально-економічний зміст категорії "ефективність". Такий підхід забезпечує об'єктивну оцінку всіх аспектів виробничого потенціалу та визначення можливостей для підвищення ефективності аграрного виробництва в різних умовах.

У дослідженні виробничого потенціалу аграрного сектору в галузевому аспекті важливо враховувати вплив інфляції та розвиток ринкових відносин. Для оцінки ефективності виробничого потенціалу використовуються такі ключові показники, як: обсяг виробництва, собівартість продукції, прибуток, рівень рентабельності окремих видів продукції та аграрного сектору в цілому, а також додаткове виробництво продукції, отримане завдяки приросту інвестицій, і окупність інвестицій.

При високих рівнях інфляції та нерівномірності цін на промислову й сільськогосподарську продукцію особливо важливим стає використання натуральних і порівняльних вартісних показників. Вони відображають кількісні обсяги споживчих вартостей, що дозволяє оцінити фактичний рівень використання виробничих факторів і реальні результати діяльності аграрних підприємств.

На галузевому та регіональному рівнях ефективність виробничого потенціалу оцінюється за такими показниками:

- обсяги виробництва в фізичних одиницях;
- валова продукція в порівнянних цінах;

- продуктивність праці;
- виробництво окремих видів продукції на душу населення;
- рентабельність використання виробничого потенціалу;
- капіталовіддача і капіталомісткість продукції [7].

Рівень використання виробничого потенціалу визначається специфічними критеріями залежно від галузі. Наприклад:

- у рослинництві основним показником є рівень урожайності;
- у тваринництві – приріст живої маси.

В економічному аспекті ефективність використання потенціалу визначається максимізацією доходів над витратами, що забезпечує розширене відтворення аграрної продукції.

Основною проблемою інформаційно-аналітичних методик оцінювання є недостатність актуальних, повних і порівняльних даних. Існуючі методики оцінки ресурсного потенціалу аграрного сектору часто зводяться до двох підходів:

1. Використання окремих критеріїв з експертною оцінкою.
2. Створення інтегрального показника на основі сукупності критеріїв.

Обидва підходи мають недоліки: перший — через високий рівень суб'єктивізму, другий — через втрату значущості при агрегації показників. Для мінімізації цих недоліків доцільно застосовувати системний підхід, який передбачає комплексне оцінювання ресурсного потенціалу аграрного сектору. Цей підхід може бути реалізований за допомогою алгоритму дослідження, поданого у таблиці 1.3.

Важливим аспектом системного аналізу є розробка та практична реалізація імітаційної моделі ресурсного потенціалу аграрного сектору. Ця модель слугує основою для створення прогнозних сценаріїв, а також виявлення та усунення диспропорцій у потенціалі на всіх рівнях.

Таблиця 1.3

Алгоритм дослідження ресурсного потенціалу агропромислового
комплексу

Стадії дослідження	Етапи	Зміст етапу
Аналіз	I	Декомпозиція системи ресурсного потенціалу аграрного сектору
	II	Аналіз факторів, стану і тенденцій розвитку компонентів ресурсного потенціалу аграрного сектору
	III	Формалізація та системне моделювання динамічних характеристик ресурсного потенціалу аграрного сектору
Синтез	IV	Формування синтетичної моделі ресурсного потенціалу аграрного сектору
	V	Визначення діапазонів зміни кількісних і структурних параметрів моделей ресурсного потенціалу аграрного сектору
	VI	Формування інструментарію реалізації моделі
	VII	Побудова системи економіко-математичних та імітаційних моделей
	VIII	Реалізація системи моделей, верифікація й аналіз результатів
Практична реалізація	IX	Позиціонування ресурсного потенціалу аграрного сектору в системі ресурсного потенціалу галузі
	X	Соціально-економічна інтерпретація результатів моделювання і позиціонування
	XI	Розробка рекомендацій для нарощування ресурсного потенціалу аграрного сектору регіону з урахуванням тенденцій розвитку ресурсного потенціалу аграрного сектору

Джерело: створено автором на основі [10].

Для стратегічного розвитку ресурсного потенціалу аграрного сектору необхідно проводити систематичні прогностичні дослідження, використовуючи сформовану сукупність моделей. Особливу роль відіграє різноманіття сценарних прогнозів, які враховують різні вектори розвитку як внутрішніх, так і зовнішніх чинників аграрного сектору. Отримані результати мають практичне значення для органів виконавчої влади на регіональному

рівні та можуть бути використані для формування цільових програм розвитку областей.

Завершальний етап системного дослідження ресурсного потенціалу аграрного сектору передбачає верифікацію як самих моделей, так і отриманих даних моделювання. Це забезпечує відповідність результатів вимогам щодо їх точності та достовірності. Система моделей, розроблена для оцінки ресурсного потенціалу аграрного сектору, інтегрує верифікаційні процедури, що відповідають вимогам системного підходу.

Висновок до розділу 1

1. Агропромисловий комплекс є ключовим елементом економіки України та значущим фактором формування соціальної структури і фінансової стійкості держави. Його структура охоплює взаємопов'язані галузі, які займаються виробництвом і переробкою сільськогосподарської продукції, з урахуванням процесів зберігання і реалізації товарів. Агропромисловий комплекс відіграє важливу роль в економіці, забезпечуючи близько 9% ВВП країни. Це підкреслює його значення для економічного іміджу держави та якості життя її населення.

2. У контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів роль агропромислового комплексу в національній економіці стає ще важливішою. Він виконує системоутворюючу функцію, сприяє збереженню суверенітету, забезпеченню національної безпеки та розвитку сільських територій. Вплив комплексу на пов'язані галузі є ключовим фактором національного економічного зростання. Незважаючи на схожість із моделями розвинених країн, сучасна структура агропромислового комплексу України не є достатньо ефективною. Основним завданням є не лише збільшення обсягів виробництва, а й забезпечення соціально-економічного прогресу країни. Модернізація та інноваційний розвиток стануть вирішальними для конкурентоспроможності та стійкості комплексу в довгостроковій перспективі.

3. Наукові дослідження в агропромисловому секторі формують теоретичну основу для визначення економічних закономірностей і розробки прогнозних моделей розвитку. Ці моделі визначають пріоритетні напрями та очікувані результати, що є основою для довгострокового і середньострокового планування розвитку агропромислового комплексу України.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІТИЧНА ОАЦІНКА ПРОЦЕСУ ДІЯЛЬНОСТІ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ У ПЕРІОД ВОЄННОГО ЧАСУ

2.1. Вплив військового конфлікту на агропромисловий комплекс у 2022–2023 роках

З 2014 року, внаслідок військової агресії Російської Федерації, Україна втратила частину сільськогосподарських угідь, розташованих на окупованих територіях, зокрема в Автономній Республіці Крим, Донецькій та Луганській областях. Попри ці виклики, аграрний сектор продемонстрував високу стійкість і здатність адаптуватися до умов війни.

Навіть у складних умовах, включаючи пандемію COVID-19 та посуху у 2020 році, у 2021 році Україна досягла рекордного врожаю — майже 106 мільйонів тонн сільськогосподарських культур, що стало безпрецедентним досягненням за весь період незалежності. Того ж року аграрний сектор забезпечив 40,7% зовнішньоторговельного обороту країни, що становило 27,7 мільярдів доларів США. Україна увійшла до топ-5 світових експортерів сільськогосподарської продукції, таких як соняшникова олія, кукурудза, пшениця та ячмінь.

Важливими досягненнями стали відкриття ринку землі, реформи у рибогосподарському та меліоративному секторах, а також отримання статусу кандидата в члени Європейського Союзу. Усі ці успіхи відбулися навіть у складних умовах воєнного конфлікту, що є унікальним прикладом у світовій практиці.

Однак воєнний конфлікт виявив значні вразливості існуючої моделі розвитку аграрного сектору. Основними проблемами є сировинна орієнтація та деформована структура виробництва: великі агропідприємства зосереджені на вирощуванні швидкоокупних культур, тоді як малі

фермерські господарства займаються трудомістким виробництвом тваринницької продукції, плодоовочевих і ягідних культур.

Ключові виклики аграрного сектору:

1. Неможливість проведення польових робіт у зонах конфлікту. Значні площі земель тимчасово недоступні через окупацію, обстріли чи замінування, що ускладнює аграрну діяльність. Умисне знищення полів під час збору врожаю є частиною агресивної стратегії.

2. Блокування морських шляхів. Перекриття портів обмежує експорт, знижує рентабельність агробізнесу та спричиняє зростання світових продовольчих цін, що підвищує ризики голоду в окремих регіонах світу.

3. Руїнування інфраструктури. Обстріли зерносховищ, складів та іншої аграрної інфраструктури ускладнюють виробництво, зберігання і транспортування продукції, що впливає на продовольчу безпеку.

4. Обмеження матеріально-технічних ресурсів. Війна ускладнює доступ до фінансування, добрив, техніки та засобів захисту рослин, що знижує врожайність і погіршує стан ґрунтів.

5. Проблеми із забезпеченням населення продуктами харчування. Воєнні дії та окупація ускладнюють постачання продовольства на тимчасово окупованих територіях і в районах поблизу фронту, створюючи серйозні соціально-економічні виклики [8].

Ці обставини вказують на системні спроби Росії підірвати аграрний сектор України, що завдає значної шкоди економіці та ставить під загрозу продовольчу безпеку країни. Вирішення цих викликів є критично важливим для відновлення і подальшого розвитку українського аграрного сектору.

Сільське господарство тісно пов'язане з природними біологічними процесами, що визначають ріст і розвиток рослин та тварин. Також цей сектор характеризується тривалим і складним періодом окупності витрат, що обмежує можливості для оперативної адаптації чи зміни напрямів виробництва. Наприклад, структура посівів у 2023 році залишалася залежною

від осінніх посівів, здійснених ще у 2022 році, що унеможливило їх коригування в короткі терміни.

Згідно з даними Державної служби статистики України, структура посівів зазнала таких змін:

- площі під ярою пшеницею зросли з 192 тис. га у 2022 році до понад 200 тис. га у 2023 році;
- посіви сої скоротилися з 1,3 млн га до приблизно 1,25 млн га;
- площі під соняшником зменшилися на 1,81 млн га, але залишилися значними - 4,7 млн га;
- площі під кукурудзою знизилися з 5,5 млн га до 4,6 млн га.

Такі зміни обумовлені як логістичними й кліматичними чинниками, так і економічними розрахунками. Аграрії орієнтувалися на культури, які мають високу вартість за тону, зокрема олійні, а також враховували витрати на вирощування та можливість реалізації продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках [30].

За даними звіту «Швидка оцінка збитків та потреб», підготовленого урядом України, Європейською комісією та Світовим банком у вересні 2022 року, загальна площа посівів скоротилася на 20% порівняно з 2021 роком. Крім того, за перші три місяці війни було пошкоджено 15% основних фондів сільського господарства. Очікувалося, що урожай зернових і олійних культур у 2022 році знизиться на 40% у порівнянні з попереднім роком.

Дослідження Київської школи економіки (КШЕ) «Огляд збитків та втрат в АПК» зафіксувало прямі збитки аграрного сектору в розмірі 6,6 млрд доларів США станом на листопад 2022 року, а непрямі збитки склали 34,25 млрд доларів США. Основними причинами стали падіння внутрішніх цін через порушення експорту, втрати озимих культур у 2023 році та зниження обсягів виробництва рослинницької продукції у 2022 році.

Соціологічні опитування серед малих фермерських господарств показали такі результати:

- 46% фермерів фокусуються на стабілізації поточної діяльності;

- 19,75% прагнуть досягти самоокупності;
- 26,5% планують розширення свого бізнесу;
- 6,25% змушені скорочувати масштаби або зберігати активи, щоб уникнути збитків [44].

Ці дані свідчать про загальні труднощі, з якими стикаються фермери в умовах війни, а також підкреслюють необхідність підтримки аграрного сектору як важливого елементу стабілізації економіки України.

Внаслідок війни змінюються і звичні оперативні рішення українських агрокомпаній. Вищезазначені зміни можуть бути розділені на три основні області: обмеження використання сільськогосподарських ресурсів (таких як добрива, пестициди та насіння), диверсифікація підприємницької діяльності (наприклад, проведення подальших досліджень або створення нового підприємства) та зміна ринкових структур (таких як ідентифікація альтернативних покупців) [29].

Крім того, важливо враховувати непрямий вплив війни на агропродовольчий ланцюжок вартості. Зокрема, значно зменшилася кількість постачальників виробничих ресурсів порівняно з довоєнним періодом, за винятком постачальників кормів та медичних послуг, які постраждали порівняно менше. Це скорочення можна пояснити поєднанням факторів, включаючи логістичні проблеми, пов'язані з доставкою основних ресурсів та ціновою політикою постачальників, особливо в контексті закупівель добрив та кормів.

Загальна структура продажів залишилася незмінною, хоча були внесені деякі корективи. Наприклад, до конфлікту більшість українських фермерів продавали свою продукцію оптовикам (тобто операторам, які зазвичай продають оптом іншим підприємствам), трейдерам і переробникам [31].

Після всебічного вторгнення стало більш прибутковим продавати продукцію сільськогосподарських підприємств переробникам. Основним викликом у цьому секторі було припинення покупок покупцями, що

призвело до неможливості придбати ті ж обсяги, що і раніше, або запропонувати виробникам справедливі ціни. Відомо, що в середньому 18% всіх малих і середніх українських сільгоспвиробників припинили постачати свою продукцію через низькі пропоновані закупівельні ціни.

Конфлікт не призвів до вирішення існуючої напруженості між великими і малими сільгоспвиробниками в Україні. І навпаки, ситуація загострилася. росія вторглася в Україну в контексті ініціативи земельної реформи, яка прагнула скасувати мораторій на продаж сільськогосподарських земель, який діяв з 2001 року. Незважаючи на заклики зацікавлених вчених, неурядових організацій та фермерів, уряд не припинив реформу. І навпаки, численні політики передбачають, що лібералізація ринку землі стимулюватиме інвестиції в українське великомасштабне сільське господарство та забезпечить експортні надходження до бюджету, необхідні для відновлення сил країни після війни (до війни аграрний сектор становив 45% експортних доходів).

Одночасно, беручи до уваги непохитну прихильність України до інтеграції в ЄС, уряд повинен переглянути нормативну базу, що регулює розвиток сільського господарства та сільських територій. Це тягне за собою узгодження української політики зі Спільною сільськогосподарською політикою ЄС (CAP), яка, теоретично, повинна спричинити скорочення підтримки масштабного експортоорієнтованого агробізнесу та збільшення інвестицій у комерціалізацію сімейних ферм та у програми розвитку сільських територій [41].

Попри складні умови, багато сільгоспвиробників продовжують сіяти, збирати врожаї, доглядати за господарством і віддавати всі зусилля для забезпечення продовольчої безпеки України та світу.

2.2. Аналіз поточного стану та розвитку ринку сільськогосподарських земель в Україні

Як зазначено в попередньому параграфі, високий рівень кризової ситуації створив серйозні виклики для аграрного сектору України. Наслідки для агропромислового комплексу включають:

1. Криза експорту. Блокування морських торговельних шляхів Росією призвело до значних труднощів у реалізації сільськогосподарської продукції, що суттєво вплинуло на доходи аграрних підприємств.

2. Призупинення ринку землі. У перший день вторгнення, у лютому 2022 року, ринок землі повністю зупинився. Це спричинило порушення земельних операцій і обмеження прав власників сільськогосподарських угідь.

3. Скорочення виробництва. Через втрати посівних площ і логістичні труднощі обсяги виробництва сільськогосподарської продукції значно знизилися.

4. Відновлення експорту завдяки міжнародній підтримці. Україна змогла частково відновити експорт, особливо зернових культур, що дозволило зберегти її позиції серед провідних світових експортерів зерна.

5. Рестарт ринку землі. У травні 2022 року ринок землі було відновлено, що стало важливим кроком для підтримки економічної активності в аграрному секторі.

6. Управління кризою. Уряд України впровадив заходи для підтримки аграрного сектору, включаючи забезпечення земельних прав і стабілізацію роботи підприємств.

7. Розробка стратегій розвитку. В умовах війни були сформовані плани відновлення та підвищення стійкості аграрного сектору, орієнтовані на поступове нарощування виробничих потужностей.

8. Нестабільність цін на землю. Війна та зниження обсягів виробництва спричиняють коливання цін на сільськогосподарські угіддя.

9. Зміни у структурі власності. Вплив кризових умов може спричинити перерозподіл власності на землю.

10. Розвиток нових ринків. З огляду на обмеження традиційних експортних шляхів, Україна активно шукає альтернативні ринки збуту для своєї продукції [27].

Варто зазначити, що ситуація залишається динамічною, і аграрний сектор відіграватиме ключову роль у процесі економічного відновлення країни.

У липні 2021 року в Україні було відкрито ринок сільськогосподарських земель, що стало важливим кроком у розвитку земельних відносин за кілька місяців до початку військових дій. Після двох десятиліть мораторію, запровадженого у 2001 році, країна отримала можливість для прозорого та легального обігу земель. У 90-х роках після розпаду Радянського Союзу продаж земельних ділянок був дозволений, але через відсутність ефективної законодавчої бази та механізмів протидії незаконним операціям у 2001 році було введено повний мораторій на продаж землі.

Тривалий мораторій спричинив фрагментацію приватної власності на землю, що, разом із значною кількістю невеликих земельних ділянок у різних регіонах країни, гальмувало консолідацію сільськогосподарського сектору.

Станом на 2020 рік 75% сільськогосподарських угідь, або близько 31 млн гектарів, перебували у приватній власності, яку мали майже 6,9 млн осіб. Водночас, за даними Державного земельного кадастру, лише 29% цих земель оброблялися власниками, а більшість передавалася в оренду. Проблеми, такі як низькі орендні ставки та використання тіньових схем, стали прямими наслідками мораторію. Єдиним вирішенням цих проблем вважалося відкриття ліберального ринку землі.

За даними 2020 року, приблизно 16% сільськогосподарських земель (6,45 млн гектарів) контролювалися 117 найбільшими аграрними підприємствами за договорами оренди.

Згідно з базою даних Land Matrix Database, зарубіжні інвестори контролюють понад 3,3 млн гектарів сільськогосподарських земель України, що становить майже 10% орних площ. Проте ця оцінка враховує лише значні угоди оренди, тому реальний масштаб іноземного контролю може бути вищим.

Великі аграрні підприємства часто досягають економії від масштабу, що особливо впливає на ефективність у секторі вирощування харчових культур. За даними Державної служби статистики України, продуктивність таких підприємств перевищує середній рівень у галузі на понад 20%.

У 2018 році уряд України розпочав реформу децентралізації управління державними землями. Прийняття Закону про колективну власність на землю дозволило передавати державні землі у власність місцевих громад. У рамках цієї реформи протягом 2018-2019 років було передано 1,7 млн га земель, у 2020 році — 2 млн га, а у 2021 році — 3,7 млн га.

Відкриття ринку сільськогосподарських земель у липні 2021 року відбулося без ажіотажу, що пояснюється жорстким регулюванням земельних відносин на момент запуску та обмеженнями для потенційних покупців. Закон "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення" № 552-IX передбачає два етапи впровадження ринку землі:

1. З 1 липня 2021 року до 31 грудня 2023 року землю можуть купувати лише фізичні особи, при цьому встановлено ліміт до 100 га в одні руки.
2. З 1 січня 2024 року ринок відкривається для юридичних осіб, з обмеженням до 10 тис. га [29].

Історично в Україні навіть до запуску ринку землі нормативна грошова оцінка (НГО) була основою для розрахунку податків на землю. Закон про соціальний захист селян встановлює, що мінімальна орендна плата за землю має становити не менше 3% від НГО, а Податковий кодекс України визначає, що максимальна орендна плата за державні землі не може перевищувати 12% НГО у мирний час. Закон щодо умов обігу земель сільськогосподарського

призначення закріплює, що до 2030 року ціна продажу земельних паїв не може бути нижчою за їх НГО.

У березні-квітні 2022 року, у зв'язку з військовими діями, ринок землі було тимчасово призупинено, а доступ до баз даних про право власності на землю — обмежено для забезпечення конфіденційності. У травні 2022 року було прийнято положення щодо воєнного регулювання реєстру прав власності, що дозволило відновити діяльність ринку землі та впровадити безпечні механізми захисту інформації.

Аналіз показує, що обсяги земельних операцій значно скоротилися з початком війни. Якщо у 2021 році щомісячно фіксувалося близько 10 тисяч операцій, то під час воєнних дій цей показник зменшився вдвічі (рис. 2.1).

Рис. 1. Кількість угод на місяць та середній розмір угоди

Джерело: складено автором на основі [27].

На сучасному ринку землі цікавим аспектом є законодавчо встановлена мінімальна ціна, яка захищає інтереси землевласників. Завдяки цьому покупці не можуть вимагати подальшого зниження вартості земельних ділянок. Аналізуючи цінову політику на ринку землі в регіональному розрізі, варто зазначити, що у менш розвинених областях угоди зазвичай здійснюються за мінімальною ціною.

Обсяг торгівлі на рівні регіонів здебільшого визначається доступністю земель, які інвестори розглядають для придбання за встановленою

мінімальною ціною. Це призводить до того, що власники земель часто займають вичікувальну позицію, сподіваючись на зростання вартості. Водночас потенційні інвестори формують свої стратегії, враховуючи невизначеність, пов'язану з воєнними викликами та сумнівами щодо доцільності використання придбаних ділянок.

На ринку землі перевага надається угодам за мінімальною ціною та невеликими площами. До лютого 2022 року середній розмір земельної угоди становив 2,5 гектара, але після початку воєнних дій цей показник зменшився до 2 гектарів (рис. 2.2.).

Рис. 2.2. Кількість угод на місяць та середній розмір угоди

Джерело: складено автором на основі [27].

Варто зазначити, що аналіз вартості землі під час ринкових операцій може бути неточним через обмежену доступність даних про ціни. До повномасштабного вторгнення інформація про фактичну вартість угод була публічно доступною лише в половині випадків. З початком війни цей показник знизився до 25% угод із відомими даними про вартість [29].

Оскільки законодавство не зобов'язує продавців і покупців вказувати вартість угод у звітності, аналізовані дані можуть не повністю відображати реальну динаміку цін на ринку землі. Часто це зумовлено бажанням сторін

уникнути оподаткування. Таким чином, важливо враховувати особливості системи оподаткування у земельних відносинах.

Згідно з чинним Податковим кодексом України, продаж земельної ділянки звільняється від оподаткування, якщо це перший продаж протягом трьох років, за умови, що площа ділянки не перевищує 2 гектари або земля була отримана власником у результаті приватизації. При цьому ринкова ціна землі не впливає на розмір земельного податку, оскільки він обчислюється на основі нормативної грошової оцінки. Медіанна динаміка цін на сільськогосподарські землі в часовому аспекті представлена на рис. 2.3.

Цікавим є те, що після відновлення роботи ринку у травні 2022 року, гривнева вартість землі перевищила довоєнний рівень, навіть у складних умовах війни. Середня ціна до початку війни становила близько 30 тисяч гривень за гектар, тоді як у 2022 році вона зросла до 35 тисяч гривень за гектар. Однак у липні 2022 року, після девальвації гривні на 25%, проведеної Національним банком України, відбулося миттєве зниження вартості землі в доларовому еквіваленті. Протягом наступних місяців після девальвації доларова ціна залишалася на рівнях, нижчих за довоєнний період.

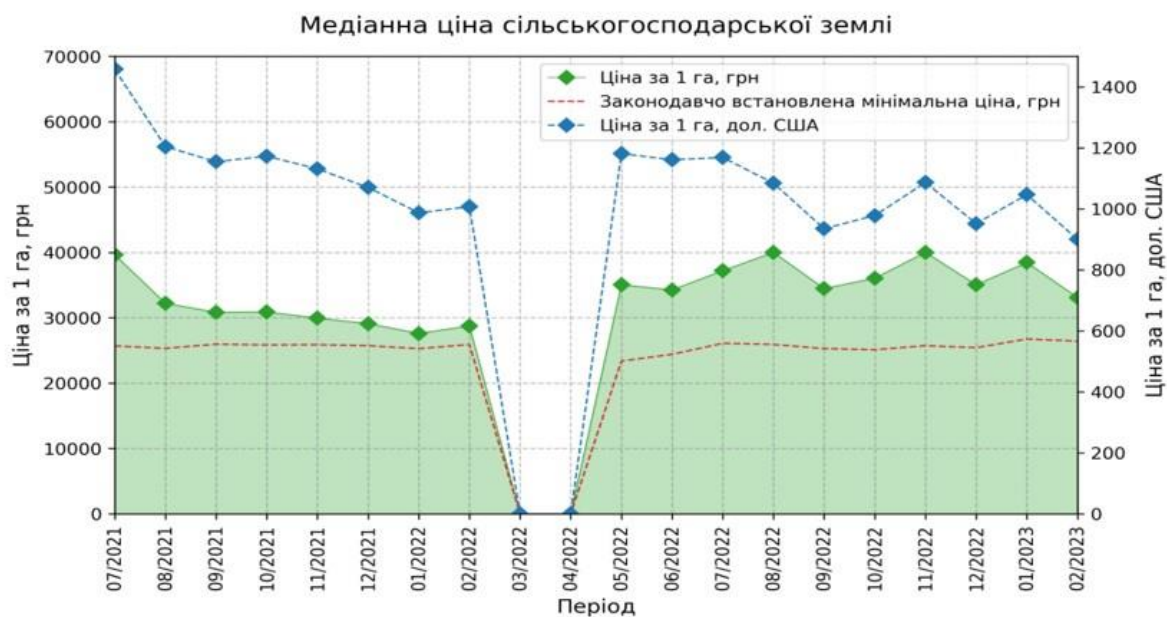

Рис. 2.3. Динаміка цін на сільськогосподарську землю

Джерело: складено автором на основі [29].

До початку повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року ринок сільськогосподарських земель в Україні лише почав формуватися після скасування багаторічного мораторію. Станом на січень 2022 року медіанна ціна проданих сільськогосподарських ділянок становила 50 203 грн за гектар. Для ділянок, призначених для ведення особистого селянського господарства, медіанна ціна була близько 30 000 грн за гектар, а для товарного сільськогосподарського виробництва — понад 104 000 грн за гектар.

Після початку війни ринок землі зазнав значних змін. У 2023 році середня ціна землі в Україні досягла 38 600 грн за гектар, а у 2024 році зросла ще на 10–15%. Зокрема, у червні 2024 року вартість гектара ріллі становила 49 143 грн, що на 10% більше, ніж після відкриття ринку землі в 2021 році.

Таким чином, попри воєнні виклики, ринок сільськогосподарських земель в Україні демонструє тенденцію до зростання цін, що свідчить про стійкий інтерес інвесторів та адаптивність аграрного сектору до поточних умов. Загалом, війна мала незначний вплив на цінову політику ринку землі. Це можна пояснити тим, що ринок лише розпочав свою діяльність за кілька місяців до початку військових дій і перебував на етапі формування цінової структури.

У регіональному аспекті ринок землі під час війни виявив деякі цікаві особливості. Основний обсяг торгівельних операцій зосереджений у центральних регіонах України.

Попри воєнні дії, вартість землі залишається стабільною, а в окремих областях навіть зафіксовано зростання цін (рис. 2.4).

До лютого 2022 року найвищі ціни на землю фіксувалися у Львівській, Івано-Франківській, Рівненській, Закарпатській та Київській областях. У решті регіонів вартість землі залишалася близькою до мінімальних значень. Це свідчить про наявність попиту на ринку землі, навіть в умовах воєнного конфлікту.

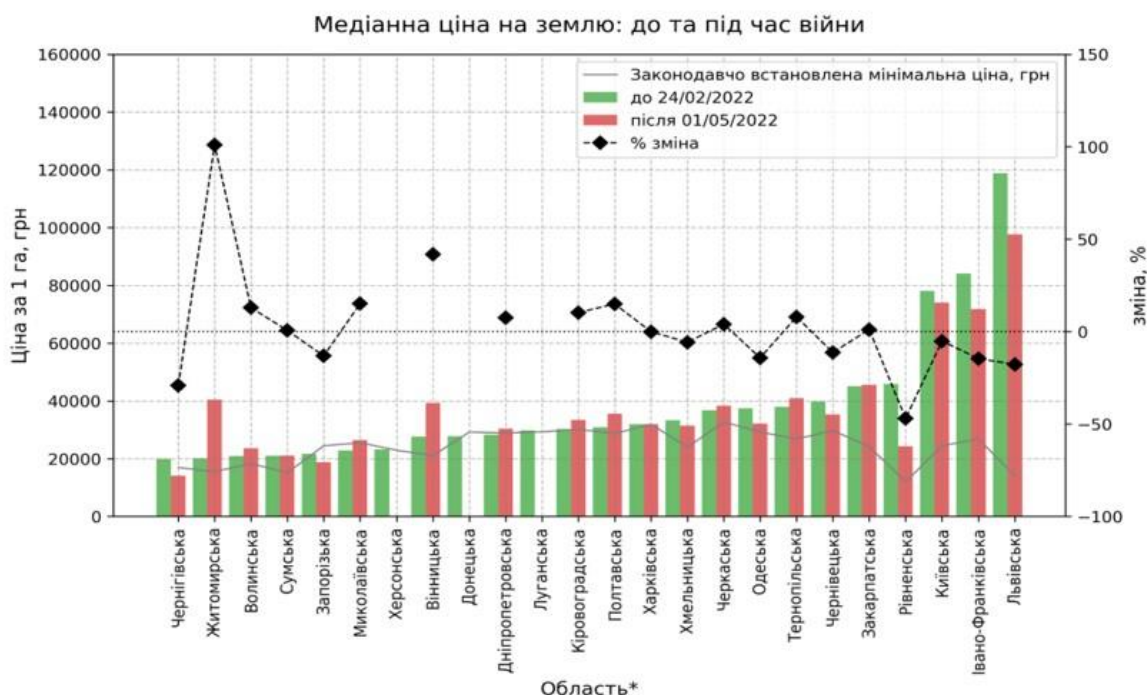

Рис. 2.4. Динаміка ціни на землю

Джерело: складено автором на основі [28].

Різкого зниження ринкових цін на сільськогосподарську землю вдалося уникнути завдяки законодавчо встановленій мінімальній вартості. У західних областях на початку війни було зафіксовано короткочасне зниження цін, проте ці регіони і до початку конфлікту мали ціни, нижчі за середньоринкові. У центральних областях, навпаки, спостерігалось зростання цін: у Житомирській області – на 100%; у Вінницькій області – на 40%; у Полтавській області – на 15%.

Зростання вартості землі у Житомирській та Вінницькій областях перевищило темпи девальвації гривні. Це свідчить про те, що, незважаючи на воєнні труднощі, інвестори продовжують розглядати сільськогосподарську землю України як привабливий актив. Найбільш затребуваними залишаються ділянки, розташовані на безпечній відстані від зони бойових дій.

Водночас, попри позитивні тенденції у формуванні цін, обсяги торгівлі суттєво скоротилися. До початку повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року ринок землі в Україні демонстрував стабільну активність. З моменту відкриття ринку 1 липня 2021 року до кінця того ж року було

укладено приблизно 66 тисяч угод купівлі-продажу земельних ділянок загальною площею 153 тисячі гектарів.

У середньому це становило близько 11 тисяч угод на місяць. У січні 2022 року було укладено 8 229 угод, а в лютому – 12 500 угод.

З початком повномасштабної війни в лютому 2022 року ринок землі фактично зупинився. У березні та квітні 2022 року не було укладено жодної угоди через закриття реєстрів та обмеження доступу до інформації про право власності на землю.

Після відновлення роботи ринку в травні 2022 року кількість угод почала поступово зростати, але не досягла довоєнного рівня. У травні було укладено 434 угоди, у червні – майже 3 500, а в грудні 2022 року - 5 800 угод.

У 2023 році ринок землі продовжував відновлюватися. У січні було укладено 1 790 угод, у лютому – 5 000, у березні – 7 000, а в червні – понад 3 000 угод.

Таким чином, війна суттєво вплинула на кількість угод на ринку землі, зумовивши їх різке зниження в перші місяці після початку бойових дій та поступове відновлення в наступні періоди. (рис. 2.5).

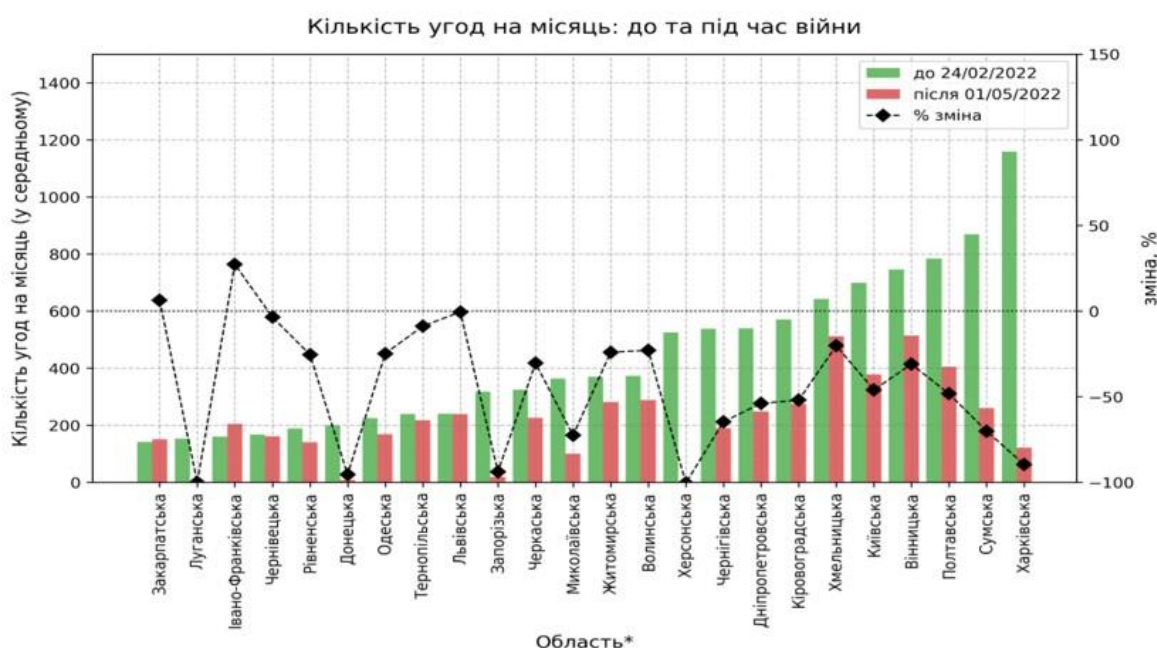

Рис. 2.5. Кількість угод на місяць: до та під час війни

Джерело: складено автором на основі [27].

До вторгнення в північно-східних регіонах був зафіксований найбільший обсяг укладених угод. Харківська та Сумська області лідирували з обсягом торгівлі землею, за ними ішли Вінницька та Полтавська. Мінімальні довоєнні показники обсягу спостерігалися в Івано-Франківській та Закарпатській областях.

Початок війни призвів до майже повного зниження обсягу торгівлі в Донецькій, Луганській, Запорізькій та Херсонській областях. Це обумовлено тим, що ці регіони отримали найбільший удар після вторгнення ворожої армії.

Північні регіони також відзначилися значущим зменшенням обсягу торгів на ринку землі:

Обсяг торгів у Харківській області скоротився на 85%;

У Чернігівській області спостерігалось понад 70% скорочення.

У центральних регіонах також було відмічено значуще скорочення обсягу торгів:

Обсяг у Полтавській області зменшився на 50%;

У Житомирській, Черкаській та Вінницькій областях зменшилося на 25%.

Аналіз графіків обсягів торгівлі за регіонами свідчить про те, що інвесторська увага перемістилася з північно-східних регіонів, що знаходяться близько до лінії фронту, на центральні області України. Ці області не тільки відзначаються високою родючістю ґрунтів, але й розташовані далеко від кордонів з Росією та віддалені від зони бойових дій.

Розподіл цінової політики в залежності від військових викликів представлений на рис. 2.6.

З моменту старту ринку землі була відзначена значна кількість угод з ціною нижче 50 тис. грн/га. З початком війни ця кількість спадає практично в 10 разів. Таким чином, якщо до лютого 2022 року 88% угод на ринку землі мали вартість нижче 50 тис. грн/га, то тепер ці угоди складають лише 69%. Зауважимо, що кількість угод з продажу за ціною вище 50 тис. грн/га також

значно зменшилася. Наприклад, кількість угод за місяць в діапазоні 50 тис. – 75 тис. грн/га зменшилася в 2,5 рази порівняно з періодом до війни. Загалом, ціновий розподіл втрачає концентрацію на мінімальних рівнях цін.

Рис. 2.6. Розподіл цін на сільськогосподарську землю

Джерело: складено автором на основі [36].

Значне скорочення кількості земельних угод у ціновому сегменті до 50 тис. грн/га свідчить про те, що обсяги торгів у цьому діапазоні значною мірою залежать від попиту. Натомість у сегменті понад 50 тис. грн/га кількість угод визначається як попитом, так і пропозицією.

В умовах війни інвестори змінюють свої пріоритети, звертаючи увагу не лише на якість землі (наприклад, аналіз ґрунту), але й на її розташування та логістичні можливості. Ці фактори значно впливають на структуру попиту й пояснюють зміну кількості угод у дорожчому сегменті.

Стабільність обсягів угод у цьому сегменті також пояснюється доступністю пропозицій. До початку війни багато власників якісних і вигідно розташованих ділянок утримувалися від продажу, очікуючи зростання цін до 2024 року. Однак через війну й зміни в економічній ситуації багато землевласників, зіткнувшись із фінансовими труднощами, були змушені продавати землю для отримання швидких коштів.

У дешевшому сегменті ціни захищені від значних коливань завдяки законодавчо встановленій мінімальній вартості. Водночас у дорожчих

категоріях ціна землі може суттєво змінюватися під впливом попиту та пропозиції.

Аналіз регіональної цінової політики показав різке зниження цін у вищому ціновому сегменті в Івано-Франківській та Львівській областях під впливом війни. Це вказує на значний вплив геополітичних чинників на цінову динаміку в цих регіонах. Попри вищу медіанну вартість землі до війни, обсяги продажів залишилися майже незмінними, що свідчить про складні ринкові умови та взаємозв'язок між попитом і пропозицією.

Український чорнозем, визнаний одним із найродючіших у світі, є стратегічно важливим ресурсом, який впливає на глобальну продовольчу безпеку. Однак аграрний сектор України все ще відстає за технологічним рівнем від країн Європейського Союзу.

Геополітична нестабільність чинить негативний вплив на ринок землі, обмежуючи попит і сприяючи зниженню вартості земельних ділянок. У поєднанні з економічними викликами це робить вартість землі в Україні значно нижчою, ніж у країнах ЄС. Наприклад, у період 2013–2021 років ціна на землю в Угорщині зросла на 65% і втричі перевищує середню вартість землі в Україні. Таким чином, динаміка вартості землі в Україні формується під впливом як економічних, так і геополітичних факторів, які значною мірою визначають розвиток ринку (рис. 2.7).

Рис. 2.7. Вартість с/г землі в ЄС та Україні

Джерело: складено автором на основі [40].

Весняна посівна кампанія 2022 року в Україні стала унікальною через складні умови, зумовлені воєнним конфліктом і масовими евакуаціями. Аграрії зіткнулися з численними викликами, такими як обстріли та повітряні тривоги, що вимагало оперативних заходів для забезпечення продовольчої безпеки та підтримки аграрного сектору.

Уряд України відреагував на ці виклики, впровадивши низку важливих змін до законодавства, спрямованих на спрощення доступу аграріїв до земель і полегшення їх використання.

Основні положення Закону про забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану:

- автоматичне продовження договорів оренди землі на один рік;
- дозвіл на суборенду землі без отримання згоди власника;
- обмеження орендної плати за державні та комунальні землі до 8% від нормативної грошової оцінки;
- спрощення реєстраційних процедур для договорів оренди;
- тимчасове призупинення пріоритетного права позикодавців на оренду державних земель.

Крім того, Закон про особливості регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану спростив процедури оренди земель державної та комунальної власності для розміщення евакуйованої інфраструктури та тимчасового проживання переселенців.

Ці законодавчі ініціативи були спрямовані на забезпечення стабільності та підтримку аграрного сектору в умовах війни, що дало змогу сільгоспвиробникам продовжувати свою діяльність і сприяти збереженню продовольчої безпеки країни.

2.3. Стан експорту продукції аграрного сектору України

Геополітичні виклики та військовий конфлікт значно позначилися на експортному потенціалі України, особливо на продукції агропромислового

комплексу, яка раніше займала провідні позиції на світовому ринку. Морська блокада та обстріли, організовані Росією, створили серйозні перешкоди для транспортування й експорту, що ускладнило реалізацію української сільгосппродукції.

До початку війни Україна була одним із найбільших експортерів багатьох сільськогосподарських культур. Однак блокування морських шляхів та загроза торговельних обмежень спричинили суттєве зростання вартості продукції та зниження купівельної спроможності.

Для подолання цих викликів Україна активно впроваджує нові підходи до забезпечення експорту, використовуючи різні види транспорту та створюючи нові логістичні маршрути. Значну роль у цьому відіграє «Чорноморська зернова ініціатива», яка сприяє відновленню експорту через українські порти. Паралельно розвиваються маршрути залізничного, автомобільного, поромного та морського транспорту.

Освоєння альтернативних логістичних шляхів і використання інтермодальних перевезень допомагає зменшити ризики, пов'язані з нестабільною ситуацією, та оптимізувати експортні маршрути. Залізничний і морський транспорт виступають перспективними напрямками для підвищення ефективності логістики в умовах війни.

Згідно з оцінками економістів Центру досліджень економічної політики, збитки від війни та витрати, необхідні для відновлення України, становлять приблизно 200–500 мільярдів євро. Це значно перевищує довоєнний ВВП країни та бюджет зовнішньої допомоги ЄС. Ці цифри можуть зростати через тривалий конфлікт і погіршення економічних умов.

Війна стала серйозним викликом для торгівлі, але навіть у цих умовах торгівля демонструє стабільність і надійність. Надання Україні статусу кандидата в ЄС відкриває нові можливості для євроінтеграції, розвитку зовнішньої торгівлі та експорту.

На початку війни обсяг експорту України скоротився майже на 50%. Однак у травні 2022 року відновлення експорту розпочалося завдяки зняттю

блокади українських портів і реалізації *"Чорноморської зернової ініціативи"*. Попри це, продовження війни, обстріли та руйнування інфраструктури продовжують негативно впливати на експорт агропродукції [33].

Одним із ключових напрямів розвитку зовнішньої торгівлі України є переорієнтація на ринок Європейського Союзу, що значно активізувалося після підписання Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з ЄС. Ця угода спрощує процедури перетину кордону, передбачає безмитні квоти та зменшує митні бар'єри, що позитивно впливає на розширення економічного співробітництва з країнами ЄС.

Військовий конфлікт та воєнний стан суттєво змінили умови розвитку українського експорту. Особливої уваги набули питання продовольчої безпеки, які стали предметом обговорення не лише в Україні, але й серед міжнародних організацій. Російсько-українська війна має значний вплив на глобальний ринок зернових, створюючи ризики глобальної продовольчої кризи через високу залежність світу від українського експорту.

Протягом останніх десяти років український експорт активно переорієнтовувався на ринки ЄС, тоді як обсяги торгівлі з Росією різко скоротилися. У 2021 році частка російського ринку становила лише 5% загального експорту, що у 5,8 разів менше, ніж у 2011 році. Ця динаміка пов'язана зі стагнацією російської економіки, а також анексією частини українських територій у 2014 році. Важливим чинником стала постанова Європейської комісії від 16 квітня 2014 року, яка надала Україні преференції автономії ЄС, спростивши митні процедури та зменшивши бар'єри для торгівлі.

У 2021 році серед основних торговельних партнерів України лідирували Китай, Польща, Туреччина, Італія та інші країни ЄС. Однак звіт за 2022 рік зафіксував спад експорту на 35,1% порівняно з 2021 роком, що зумовлено проблемами у ланцюгах поставок і запровадженням воєнного стану. Китай,

який був головним торговельним партнером у 2021 році, втратив свої позиції через складнощі з логістикою та збиранням врожаю.

Попри загальне скорочення обсягів експорту, торгівля з країнами ЄС показала зростання на 8%. Найбільш помітним є збільшення обсягів співпраці з Польщею, Румунією, Угорщиною та Словаччиною.

Розвиток зовнішньої торгівлі українськими продуктами значно змістився в бік країн Європи. Попри виклики та ризики, українські експортери зосереджуються на нових можливостях і стратегіях для відновлення експорту в умовах воєнного стану.

У 2022 році основними категоріями українського експорту залишалися зернові культури, олія та жири, а також чорні метали, які загалом становили 47% від загального обсягу експорту. Через розташування основних металургійних підприємств у зоні конфлікту частка експорту чорних металів суттєво зменшилася. Водночас деякі товарні категорії показали позитивну динаміку, зокрема:

- насіння та плоди олійних культур (+99%),
- мінеральне паливо (+22%),
- м'ясо та їстівні субпродукти (+20%),
- молоко та молочні продукти (+22%),
- продукти переробки овочів, фруктів і горіхів (+21%),
- готові продукти з м'яса та риби (+27%).

Аналіз зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією за півтора роки воєнного періоду показав, що у липні 2023 року було експортовано 74,7 млн тонн продукції агропромислового комплексу. Основними експортними позиціями були кукурудза (44%), пшениця (32,36%), соняшникова олія (8,42%), ріпак (4,58%) та соя (4,75%). Ці показники підкреслюють високу залежність зовнішньої торгівлі від аграрного сектору.

Щодо транспортування, переважна частина експорту здійснювалася морським транспортом (53,8 млн тонн), далі — залізничним (13,8 млн тонн),

наземним (6,2 млн тонн) та паромним (800 тис. тонн). Країни ЄС залишаються ключовими партнерами України в експорті, з обсягом торгівлі, що досяг 12,9 млрд доларів США у 2022 році, демонструючи позитивну динаміку.

Важливою складовою українського аграрного експорту є Чорноморська зернова угода, яка набула чинності у серпні 2022 року. За її період дії Україна експортувала 32,9 млн тонн сільськогосподарської продукції, з яких понад половину (51,4%) становила кукурудза. Однак порушення цієї угоди Росією, зокрема ракетними ударами та знищенням до 60 тис. тонн зерна, негативно вплинуло на експортні можливості України (рис. 2.8) [35].

За даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, за період роботи зернового коридору було експортовано 66,8 млн тонн зернових і олійних культур, з яких 49,3% було відправлено саме через зерновий коридор. Серед найбільших імпортерів у рамках цієї ініціативи Китай посідає перше місце, імпортуючи близько 8 млн тонн продукції. Іспанія та Туреччина займають друге і третє місця з обсягами експорту 6 та 3,2 млн тонн відповідно. У регіональному розрізі експорт до Азії становить 16,1 млн тонн, до Європи – 12,8 млн тонн, а до Африки – 4 млн тонн [17].

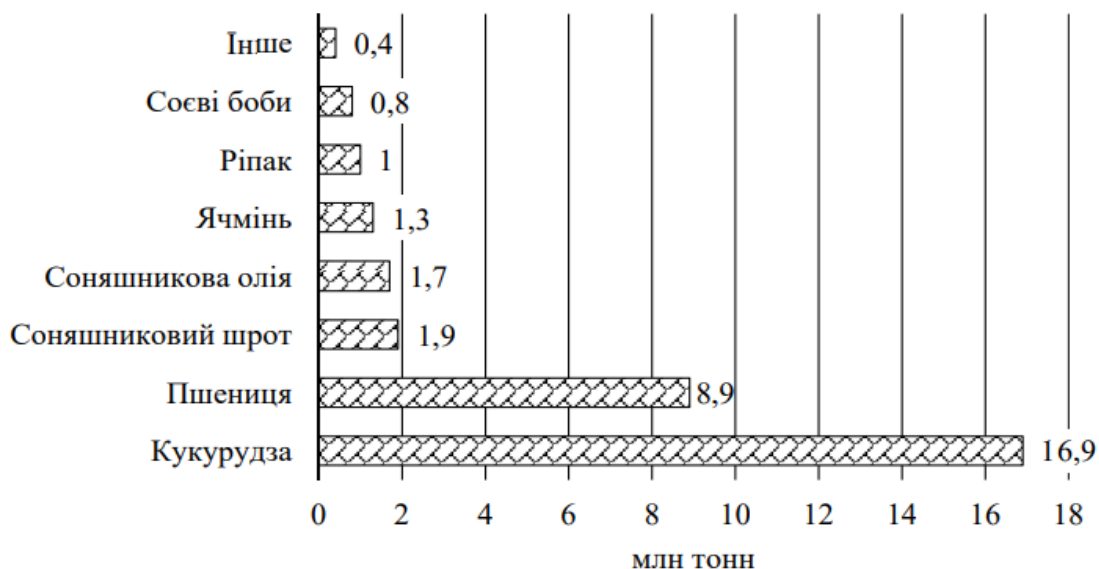

Рис. 2.8. Експорт зерна за період воєнних дій

Джерело: складено автором на основі [41].

Ці дані підкреслюють критичну роль зернової ініціативи як для України, так і для глобального ринку продовольства. Для українського уряду припинення зернової угоди через вихід Росії не стало несподіванкою, оскільки постійні загрози та порушення з боку Росії змусили шукати нові логістичні рішення та формувати альтернативні ланцюжки поставок.

Морський транспорт залишається найдешевшим способом експорту сільськогосподарської продукції. Проте через воєнні дії відновлення портової інфраструктури є складним завданням, що актуалізує пошук альтернативних шляхів експорту.

Альтернативні маршрути включають максимальне використання всіх можливих перевізників. Єврокомісія ініціювала програму «Solidarity Roads», спрямовану на збільшення транспортної пропускної спроможності та розширення транс'європейської транспортної мережі між Україною та ЄС, що може стати одним із варіантів вирішення проблем експорту української агропродукції [40].

Водночас існують труднощі, пов'язані з обмеженнями на імпорту української продукції в країнах Східної Європи, таких як Польща, Болгарія, Словаччина, Румунія та Угорщина. Ці обмеження негативно впливають на місцеву цінову політику. Зокрема, експорт через Польщу, який становив близько 15% від загального обсягу, призвів до значного падіння внутрішніх цін у Польщі, спричинивши зернову кризу, масові протести фермерів, відставку міністра сільського господарства та введення заборони на імпорту українського зерна.

Для вирішення конфліктів між Україною та країнами Східної Європи потрібні переговори, пошук компромісів та, за необхідності, залучення таких організацій, як Світова організація торгівлі (СОТ).

Щодо розвитку альтернативних маршрутів експорту, перспективним напрямом є збільшення пропускної здатності портів Дунайського регіону. Розширення їхніх перевантажувальних потужностей може полегшити ситуацію з експортом зерна та оптимізувати логістику.

Крім того, використання хорватських портів на Дунаї та Адріатичному морі відкриває нові можливості. Для цього необхідно створити нові транспортні маршрути та максимально використовувати їх для експорту української сільськогосподарської продукції.

Усі ці аспекти демонструють, що пошук ефективних шляхів експорту є ключовим завданням для України в умовах війни та обмежень на певних напрямках. Зруйнована система безпеки в Чорному морі змусила країну шукати альтернативні варіанти експорту сільськогосподарської продукції, що є критично важливим у контексті воєнного конфлікту та змін у глобальних ланцюгах постачання. Розробка таких альтернативних маршрутів підкреслює необхідність створення стійких і надійних механізмів для продовольчої безпеки та стабільності агросектору в умовах непередбачуваних обставин.

Інтенсивне сільськогосподарське виробництво та довгі ланцюги постачання виявили свою вразливість під час конфлікту. Руйнування енергетичної та транспортної інфраструктури висвітлює логістичні проблеми, що вимагають переосмислення підходів до управління постачанням і функціонування харчової системи. Зміцнення стійкості агропромислових комплексів і розробка стратегій для скорочення залежності від тривалих ланцюгів постачання є нагальною необхідністю.

Нестабільність гарантій безпеки також є важливим викликом. Для відновлення і розвитку сільського господарства потрібні стабільні гарантії безпеки, які охоплюють не лише відновлення інфраструктури, але й впровадження ефективних систем моніторингу та реагування на ризики, такі як конфлікти чи природні катастрофи. Розпізнавання ризиків, стратегічне планування та гнучкість у прийнятті рішень є критичними для адаптації до змінних умов і управління кризовими ситуаціями.

Відсутність системного підходу та чітких індикаторів для відбудови України є ще одним значним викликом. Розробка цілісної системи вимірювання ефективності реконструкції допоможе забезпечити стійкість і довгостроковий успіх.

У цьому контексті післявоєнний розвиток України має базуватися на переході до зеленої та екологічно чистої моделі економіки. Концепція «Green Recovery» пропонує системний підхід до створення нових інфраструктурних і економічних моделей, які враховують принципи стійкості, мінімізації ризиків і захисту довкілля. Реконструкція не повинна зосереджуватися на відтворенні економіки, що базується на викопному паливі. Натомість пріоритетом має стати будівництво енергоефективних, екологічно чистих об'єктів і впровадження матеріалів із низьким вуглецевим слідом.

Досягнення незалежності від викопного палива та інтеграція екологічних принципів у всі аспекти післявоєнного розвитку є важливими кроками до сталого майбутнього. Це стосується не лише регіонів, які найбільше постраждали від війни, а й усієї території країни. Відновлення України має відбуватися відповідно до європейських цінностей, амбіцій інтеграції до ЄС та виконання міжнародних зобов'язань.

Реалізація цього підходу вимагає національних рамкових вимог, спрямованих на досягнення Цілей сталого розвитку та мінімізацію ризиків, включаючи кліматичні. Використання світового досвіду в плануванні регіонального й місцевого розвитку стане основою для відновлення після руйнувань, спричинених російською агресією. Планування має бути ретельним, щоб уникнути помилок минулого та забезпечити сталий розвиток країни в майбутньому.

Висновки до розділу 2

1. Дослідження вказує на кілька ключових аспектів впливу війни на аграрний сектор: блокування морських торговельних шляхів Росією значно обмежило доступ української сільськогосподарської продукції до світових ринків, створивши суттєві виклики для аграріїв; ракетні обстріли спричинили руйнування аграрних підприємств, що потребує значних витрат на відновлення інфраструктури та обладнання, підвищуючи загальні ризики та витрати на виробництво. Війна призвела до зростання витрат і ризиків,

включаючи втрати від знищення майна, дефіцит робочої сили, ускладнення доступу до ринків, а також зміну цін та попиту. Блокада морських шляхів та загрози обстрілів створили значні логістичні проблеми. Укладення "зернової угоди" в Стамбулі полегшило частину складнощів, але втрати в експорті залишаються суттєвими. Вплив на дрібних виробників: значне зростання собівартості продукції через подорожчання ресурсів; за даними FAO, 25% дрібних виробників змушені були повністю зупинити або скоротити виробництво; загальні збитки дрібних виробників пов'язані з нестабільністю ринків, підвищеними витратами та зниженням попиту. Загалом, прямі збитки аграрного сектору оцінюються у 8,7 млрд доларів США, включаючи втрати майна та інфраструктури. Сукупні збитки станом на лютий 2023 року сягнули 40,2 млрд доларів США, враховуючи як прямі, так і непрямі втрати. Українська влада разом із міжнародними партнерами докладає зусиль для подолання наслідків війни та підтримки сільськогосподарського виробництва.

2. Попри складні обставини, Україна зберігає свій аграрний сектор і залишається важливим постачальником зернових на світовому ринку. Ринок землі, який почав діяти незадовго до повномасштабного вторгнення, продемонстрував певну активність навіть за обмежених умов. У центральних регіонах спостерігалось зростання цін на сільськогосподарські землі, що свідчить про довгострокову інвестиційну привабливість українського аграрного сектору, незважаючи на війну. Подальший розвиток ринку залежатиме від подолання невизначеності, викликаної російською агресією.

3. Експорт залишається важливим чинником економічної стійкості України. Воєнний конфлікт стимулював зміни в товарній структурі експорту та його переорієнтацію на країни Європейського Союзу. Цьому сприяли ініціативи, такі як Чорноморська «зернова ініціатива» та програма «Шляхи солідарності». Незважаючи на позитивні зрушення, військові загрози продовжують впливати на існуючі маршрути експорту. Відтак, необхідно аналізувати альтернативні логістичні рішення, зокрема використання

автомобільного, залізничного, морського та паромного транспорту. Розвиток інтермодальних перевезень є перспективним напрямом для забезпечення стабільності експорту української продукції, враховуючи поточні виклики. Таким чином, подолання логістичних проблем, адаптація до нових реалій та забезпечення підтримки агропромислового комплексу залишаються ключовими завданнями для збереження економічної стійкості України.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ТА ВІДНОВЛЕННЯ

АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

3.1. Ключові напрямки відновлення агропромислового комплексу для забезпечення сталого розвитку в умовах війни та після її завершення

На початок весни 2023 року, згідно з офіційними прогнозами, для відновлення агропромислового комплексу України потрібні наступні фінансові ресурси:

- розмінування територій: \$29,7 млрд.;
- відновлення пошкодженої інфраструктури: \$1,06 млрд.
- реконструкція систем зрошення та водозабезпечення: \$8,9 млрд.
- закупівля сільськогосподарської техніки для заміни втраченої: \$2,89 млрд [4].

Ці цифри є попередніми оцінками, які можуть бути уточнені лише після завершення воєнних дій. Повний обсяг збитків, таких як викрадення агресором сільгосппродукції, знищення багаторічних насаджень, шкода бджільництву та інші втрати, наразі точно оцінити неможливо.

Заходи, впроваджені урядом для підтримки аграрного сектору, включають:

- скасування імпорتنих мит на матеріали для зберігання зерна**, що сприяє зниженню витрат для виробників;
- спрощення процедур реєстрації сільгосптехніки та вантажівок**, що забезпечує швидше і зручніше впровадження техніки в роботу;
- запровадження грантових програм і міжнародної гуманітарної допомоги для малих фермерських господарств**, щоб забезпечити їх фінансову стабільність;

- додавання сільськогосподарських товарів до списку критичного імпорту, що сприяє стабільності внутрішнього постачання;
- розширення програми «Доступні кредити 5-7-9», яка надає агропідприємствам доступ до фінансування за пільговими ставками.

У відповідь на критичну ситуацію, що виникла в аграрному секторі на початку війни, українська влада вжила всіх необхідних заходів для підтримки посівної та збиральної кампаній. Забезпечення стабільного експорту сільськогосподарської продукції залишається пріоритетним завданням, адже це сприяє утриманню торговельного балансу та макроекономічній стабільності країни.

З огляду на специфіку сільськогосподарського виробництва та невизначеність, пов'язану з розвитком війни, доцільно детальніше розглянути основні напрями стратегічного розвитку сільського господарства:

1. Забезпечення стійкості продовольчих систем у територіальних громадах можливе за рахунок:

розвитку замкненого циклу виробництва шляхом створення внутрішнього ринку та зниження залежності від зовнішніх чинників шляхом організації локальних виробничих і переробних потужностей;

розбудови ринкової інфраструктури: створення об'єктів для зберігання, переробки, транспортування та реалізації продукції в межах громад.

2. Залучення фінансових ресурсів для підтримки агровиробників щодо:

- фінансової підтримки та розробки механізмів субсидування, пільгового кредитування та грантової допомоги для уникнення банкрутства господарств;

- збереження робочих місць та реалізація заходів для утримання персоналу та запобігання масовому відтоку робочої сили через воєнні обставини.

3. Оптимізація структури посівних площ шляхом збалансованого підходу у підтримці культур, які забезпечують задоволення внутрішніх потреб і є економічно вигідними на місцевому та міжнародному ринках.

4. Підвищення доданої вартості продукції та розвиток глибокої переробки шляхом стимулювання виробництва продукції з високою доданою вартістю для збільшення економічної ефективності галузі.

5. Забезпечення збору врожаю завдяки матеріально-технічному забезпеченню шляхом накопичення пально-мастильних матеріалів для проведення польових робіт і збору врожаю.

6. Відновлення технічного потенціалу та експорту та розвиток співробітництва: сприяння експорту сільськогосподарської продукції, встановлення нових ділових зв'язків із зарубіжними партнерами та освоєння нових ринків.

7. Стратегічне планування розвитку аграрного сектору та інноваційні технології за рахунок впровадження високотехнологічних рішень для підвищення продуктивності та ефективності агровиробництва.

8. Цифровізація сільського господарства та використання цифрових інструментів шляхом впровадження систем управління та моніторингу сільськогосподарських процесів для оптимізації діяльності.

9. Адаптація до зміни клімату та розробка адаптивних стратегій за рахунок впровадження заходів для підвищення стійкості виробництва в умовах змін клімату та несприятливих погодних умов.

Ці напрями спрямовані на формування стійкого, адаптивного та конкурентоспроможного аграрного сектору в умовах воєнного часу, збереження продовольчої безпеки та підтримку економічної стабільності країни.

План відновлення агропромислового комплексу України після війни повинен базуватися на таких основних принципах:

1. Швидкий старт та поступовий розвиток. Відновлення має початися без затримок, з акцентом на першочергові дії для розв'язання найбільш критичних проблем. Початкові заходи повинні забезпечити функціонування ключових галузей і підтримку життєво важливих процесів.

2. Справедливий економічний розвиток. Важливо забезпечити рівномірний розподіл економічних вигод для підвищення життєвого рівня всього населення. Відновлення має сприяти зменшенню соціальної нерівності та створенню умов для рівномірного розвитку регіонів і громад.

3. Європейська інтеграція. Орієнтація на вступ до Європейського Союзу передбачає впровадження демократичних стандартів, доступ до європейських ринків і ресурсів, а також стратегічну стабільність. Інтеграція до ЄС має стати основою для сталого економічного і соціального розвитку.

4. Залучення приватних інвестицій. Створення сприятливого середовища для бізнесу, включаючи зниження бюрократичних бар'єрів та впровадження стимулів, є важливим для залучення інвестицій. Це сприятиме відновленню економіки через активізацію приватного сектору.

5. Відновлення з покращенням. Відбудова повинна бути спрямована на створення більш ефективних, стійких і соціально відповідальних систем як на національному, так і на регіональному рівнях. Метою є не лише відновлення до попереднього стану, а й підвищення якості та ефективності агропромислового комплексу [32].

Ці принципи закладають основу для комплексного, збалансованого та стійкого відновлення агропромислового комплексу, забезпечуючи його конкурентоспроможність і відповідність сучасним викликам.

Фермерські господарства визначили кілька ключових напрямків, у яких вони потребують підтримки:

1. Фінансова допомога. Переважна більшість фермерів (80%) висловлює необхідність фінансової підтримки у різних формах. Серед них понад половина (52,3%) шукає доступ до кредитів або донорських коштів у розмірі від 500 тис. до 5 млн гривень для розвитку та відновлення своєї діяльності.

2. Консультаційна підтримка. Фермери мають потребу в експертній допомозі у таких сферах, як фінанси та інвестиції, логістика та збут, пошук партнерів, а також налагодження співпраці з органами влади.

3. Розвиток інноваційних проєктів. Близько 55% фермерів шукають підтримку для реалізації нових проєктів, зокрема у вигляді консультацій, генерації ідей та пошуку партнерів.

4. Промоція та вихід на європейські ринки. 15% фермерів зазначають потребу у підтримці для просування своєї продукції, зокрема допомоги у виході на ринки ЄС та залученні нових покупців.

Додаткові спостереження. 76% фермерів готові ділитися своєю експертизою, надавати консультації, працювати над спільними проєктами, а також пропонувати свої ресурси іншим підприємцям.

Водночас лише 39% фермерів висловлюють готовність брати участь у розробці спільних продуктів та реалізації кооперативних проєктів із іншими підприємствами.

Ці потреби та готовність до співпраці підкреслюють важливість комплексної підтримки фермерських господарств для їх розвитку та адаптації до сучасних викликів [33].

Фермери з усіх регіонів України висловлюють очікування щодо впровадження таких ключових змін:

1. Тимчасове скасування єдиного податку 4 групи. Пропонується тимчасово звільнити фермерські господарства від сплати єдиного податку 4 групи, щоб зменшити податкове навантаження та підтримати їхню діяльність.

2. Розв'язання проблем із блокуванням податкових накладних. Фермери очікують ефективних рішень для усунення блокування податкових накладних, а також відновлення принципу презумпції невинуватості для платників податків.

3. Створення організацій водокористувачів для розвитку систем зрошення. Ініціатива передбачає створення спеціалізованих організацій для більш ефективного управління водними ресурсами та підтримки розвитку систем зрошення.

4. Відстрочка введення мінімального податкового навантаження на 1 гектар. Фермери просять відтермінувати впровадження мінімального податкового навантаження на 1 гектар, щоб отримати додатковий час для адаптації до нових податкових умов.

5. Продовження безмитного режиму та квот з ЄС. Запровадження тривалого безмитного режиму та продовження квот на експорт до ЄС сприятиме стабільності міжнародної торгівлі та забезпечить сприятливі умови для експорту української сільськогосподарської продукції.

Ці пропозиції спрямовані на створення сприятливих умов для розвитку фермерських господарств, забезпечення їхньої стабільності та адаптації до сучасних викликів.

Поточний стан і перспективи розвитку фермерських господарств можна підсумувати за такими напрямками:

1. Цілі на коротко- та середньострокову перспективу:
 - 43% фермерів зосереджені на збереженні поточного стану свого господарства;
 - 28% планують розвивати свої господарства в майбутньому;
 - 26% вбачають у згортанні деяких напрямків діяльності спосіб мінімізації збитків;
2. Стратегії розвитку господарств:
 - 30% прагнуть збільшити обсяги виробництва.
 - 19,5% планують вихід на нові ринки збуту, зокрема в країни ЄС.
 - 18,6% роблять акцент на підвищенні якості та вартості своєї продукції.
3. Готовність до міжнародної експансії:
 - Лише 8 із 400 опитаних господарств виявили готовність виходу на міжнародні ринки.
 - Багато фермерів стикаються з проблемами, такими як невідповідність пакування або продукції міжнародним стандартам, що гальмує їхню інтеграцію у зовнішні ринки.

Ці дані свідчать, що більшість фермерських господарств наразі зосереджені на вирішенні внутрішніх питань і не мають достатньої підготовки або впевненості для активного виходу на міжнародну арену.

Щодо можливості продажу сільськогосподарської землі іноземцям із 2024 року, результати опитування фермерських господарств відображають такі позиції:

1. Позитивне ставлення:

- Лише 6% респондентів підтримують ідею продажу землі іноземцям без обмежень.

- Основними аргументами є збільшення податкових надходжень до бюджету, розвиток економіки та підвищення рівня конкуренції.

2. Негативне ставлення:

- 14,5% фермерів висловлюються проти такої можливості.

- Серед причин – відсутність прозорості у процесі, воєнний стан, нерівність фінансових можливостей між українцями та іноземцями, а також важливість збереження "української землі".

3. Позиція більшості:

- 67,5% фермерів підтримують ідею продажу землі іноземцям, але за умови запровадження обмежень на обсяги. Така позиція сприймається як компроміс, що дозволяє зберегти контроль над ринком землі та одночасно забезпечити його розвиток.

Ці результати свідчать про широкий спектр поглядів серед фермерів щодо продажу землі іноземцям, при цьому більшість підтримує ідею лише за умови встановлення чітких обмежень [38].

Ключові напрямки відновлення агропромислового комплексу для забезпечення сталого розвитку в умовах війни та після її завершення

1. Оперативне реагування на виклики війни. Швидке впровадження заходів з відновлення інфраструктури, розмінування територій, підтримки фермерів і забезпечення продовольчої безпеки є першочерговими завданнями для стабілізації агропромислового комплексу.

2. Забезпечення стійкості продовольчих систем. Створення замкнених циклів виробництва та зберігання сільськогосподарської продукції на рівні територіальних громад зменшить залежність від зовнішніх факторів та посилить регіональну продовольчу безпеку.

3. Розвиток інновацій та цифровізації. Впровадження смарт-технологій, цифрових рішень в управлінні аграрним бізнесом і сектором забезпечить підвищення ефективності виробництва, оптимізацію ресурсів та конкурентоспроможність аграрного сектору на світовому ринку.

4. Залучення інвестицій та міжнародна співпраця. Сприяння приватним інвестиціям і партнерству з міжнародними організаціями забезпечить необхідні ресурси для відновлення та модернізації агропромислового комплексу.

5. Адаптація до зміни клімату. Розробка стратегій адаптації до кліматичних змін, зокрема відновлення та розвиток зрошувальних систем, є важливими для довгострокової стійкості сільськогосподарського виробництва.

6. Формування нової економічної моделі. Перехід до зеленої економіки через впровадження екологічних інновацій, енергоефективних технологій та інтеграцію в європейські ринки дозволить створити сучасний, стійкий і конкурентний агропромисловий сектор.

7. Підтримка малого та середнього бізнесу. Надання фінансової допомоги, грантів, спрощення доступу до кредитів, розробка програм відновлення для малих фермерських господарств сприятиме збереженню робочих місць і розвитку локальних економік.

8. Розвиток експорту та логістики. Розширення логістичних маршрутів, зокрема через Дунайські порти та європейські транспортні коридори, дозволить компенсувати втрати через блокування морських шляхів і зміцнити позиції України як одного з провідних експортерів агропродукції.

9. Європейська інтеграція. Використання можливостей, наданих європейською інтеграцією, включаючи доступ до ринків ЄС, впровадження європейських стандартів і залучення фінансової підтримки, стане стратегічною основою для відновлення агропромислового комплексу.

10. Планування довгострокового розвитку. Ухвалення національної стратегії з чітко визначеними цілями, індикаторами ефективності та інтеграцією принципів сталого розвитку гарантує системний підхід до відновлення та модернізації агропромислового комплексу.

Ці напрямки формують основу для сталого розвитку агропромислового комплексу, враховуючи як поточні виклики воєнного часу, так і перспективи післявоєнної реконструкції та інтеграції в глобальну економіку.

3.2. Інтеграція інновацій у процес відновлення аграрного сектору після війни

Аграрний бізнес України має впроваджувати сучасні стратегії інноваційного розвитку, які враховують національні інтереси та ринкові умови. Для забезпечення сталого розвитку аграрного сектору необхідно впровадити ефективний економічний механізм, що базується на поєднанні державного регулювання та ринкової саморегуляції, стимулюванні інвестицій та інновацій, а також розумній ціновій та фінансово-кредитній політиці.

В умовах сучасної ринкової економіки оптимізація державної підтримки аграрного сектору передбачає визначення стратегічних пріоритетів регулювання. Ці пріоритети мають бути спрямовані на підвищення продуктивності виробництва та конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції. Комплекс заходів, необхідний для досягнення цих цілей, повинен охоплювати різні аспекти, такі як законодавчий, організаційний, технологічний, економічний, фінансовий та екологічний.

Зважаючи на наявні соціально-економічні та техніко-технологічні умови, а також обмеженість фінансово-кредитних і матеріальних ресурсів, державна підтримка суб'єктів господарювання в аграрному секторі має бути ефективною та адресною. Однак, важливо не обмежуватися лише формальним розробленням програм і стратегій, а зосередитися на практичній допомозі. Дослідження свідчать, що для підвищення конкурентоспроможності та досягнення стратегічних цілей аграрного сектору ключовим є впровадження інновацій. Отже, державна аграрна політика повинна бути орієнтована на їх реалізацію.

У сучасних умовах необхідно створити чітку вертикально інтегровану систему державної підтримки аграрного сектору, визначивши пріоритети розвитку, зокрема з акцентом на смарт-спеціалізацію. Цей підхід є ефективним інструментом для стимулювання інноваційного розвитку, структурно-технологічної модернізації та підвищення конкурентоспроможності регіонів. У європейській практиці концепція "розумного зростання" (smart growth), разом зі стратегіями сталого та інклюзивного зростання, є основою для економіки, що базується на знаннях та інноваціях.

У Європі смарт-спеціалізація є ключовою основою для створення кластерів і визнана пріоритетним напрямком у загальноєвропейській аграрній політиці. Цей підхід передбачає розширене фінансування та підтримку аграрного бізнесу в регіонах, які вже визначили свої спеціалізації. Основна ідея концепції смарт-спеціалізації полягає у врахуванні регіональних особливостей аграрної економіки з акцентом на інноваційний потенціал і галузеву спеціалізацію.

Згідно з цим підходом, аграрні інновації розглядаються не лише як продукт фундаментальних досліджень, а й як результат практичного впровадження та поєднання нових технологій. Концепція передбачає виділення регіонів для розвитку базових аграрних технологій (general-purpose technologies) та територій, де доцільно зосередитися на прикладних

дослідженнях і адаптації базових технологій відповідно до місцевих потреб, існуючих продуктів і технологічних процесів.

Особливу увагу приділяють регіонам, де інновації розвиваються завдяки унікальним, специфічним аграрним секторам, які формують територіальну спеціалізацію. Смарт-спеціалізація підтримує розвиток аграрного бізнесу, що стимулює економічне зростання і в інших галузях. Сьогодні успіх регіонів залежить від інтеграції освітніх програм, наукових досліджень, агропромислових ініціатив і підприємницьких стратегій.

Визначення сфер смарт-спеціалізації здійснює експертна група, до якої входять представники науки, освіти, аграрного бізнесу та переробної промисловості на регіональному рівні. Смарт-спеціалізація спрямована на комплексний розвиток територій, де людський капітал, зокрема професійна освіта, підприємницькі навички та креативність, відіграє ключову роль у забезпеченні економічного зростання (рис. 3.1).

Накопичені компетенції, їхній потенціал для інновацій, створення нових продуктів і робочих місць в аграрному секторі є основою для визначення пріоритетів інвестицій.

Основні принципи концепції смарт-спеціалізації передбачають чітке визначення аграрної спеціалізації регіонів на основі існуючих активів, досвіду та компетенцій. Процес вибору спеціалізації є динамічним і відбувається за принципом «знизу-вгору», де ключову роль відіграє підприємницький пошук. Концепція включає всебічний аналіз ресурсів, компетенцій і технологій у регіонах, міжрегіональну співпрацю, розвиток місцевих аграрних підприємств і їх інтеграцію в глобальні ланцюги створення вартості.

Політика смарт-спеціалізації спрямована не лише на стимулювання інновацій, а й на ініціювання структурних змін в економіці регіонів. Вона враховує сильні й слабкі сторони регіональних економік та визначає перспективні напрями розвитку існуючих галузей.

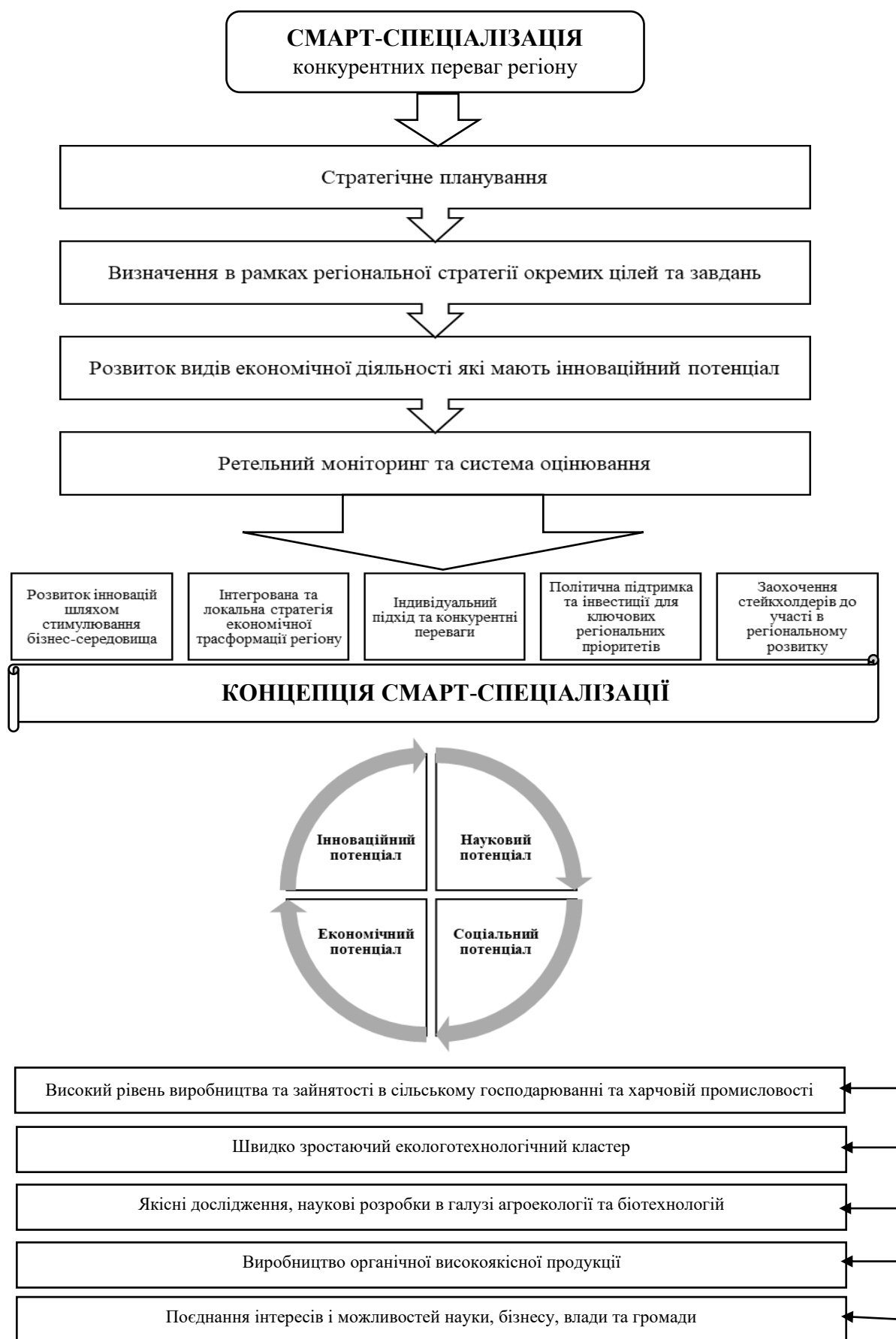

Рис. 3.1. Концепція розумної спеціалізації в аграрному секторі
Джерело: складено на основі [16].

При цьому концепція не передбачає прямого втручання держави в створення нових галузей, а фокусується на формуванні сприятливих умов через регулювання, покращення фінансової системи, посилення конкуренції, підтримку науки й освіти, а також стимулювання попиту, наприклад, через систему державних закупівель.

Зосереджуючи увагу на унікальних компетенціях і ресурсах кожного регіону, смарт-спеціалізація сприяє розвитку різноманітних регіональних стратегій аграрних інновацій. Це, у свою чергу, підтримує формування нових центрів зростання та забезпечує стійкий розвиток національної економіки.

Концепція смарт-спеціалізації передбачає унікальний підхід до формування кластерів, орієнтуючись на регіони з найбільшим потенціалом економічного зростання через підтримку інноваційних досліджень і розробок. Застосування цієї концепції дозволяє диверсифікувати та кластеризувати аграрну економіку з урахуванням природних і галузевих особливостей. Крім того, смарт-спеціалізація сприяє розвитку екологічних інновацій у регіональному контексті, не породжуючи нерівності у розвитку сільських територій. Завдяки природній унікальності вона створює сприятливі бізнес-умови для більш ефективного розвитку аграрного сектору.

Нова парадигма розвитку аграрного сектору, заснована на цифровізації, визначає ключові напрямки трансформації аграрного бізнесу та науково-технологічного розвитку в рамках концепції "смарт аграрного сектору". Ці напрямки охоплюють впровадження в аграрних підприємствах інноваційних цифрових систем різних типів, зокрема:

- "смарт сільськогосподарське підприємство";
- "смарт поле";
- "смарт ферма";
- "смарт теплиця";
- "смарт сад";
- "смарт землекористування";
- "смарт контракти";

- цифрові технології в управлінні аграрним бізнесом;
- цифрові технології в управлінні аграрним сектором.

Запровадження інформаційних технологій у аграрний сектор сприятиме підвищенню ефективності аграрної політики, покращенню прогнозування та регулювання агропродовольчих ринків як на державному, так і на регіональному рівнях управління.

Таким чином, особливості інтеграції інновацій у процес відновлення аграрного сектору після війни закладені в наступному:

1. Спрямованість на підвищення продуктивності. Інновації в аграрному секторі повинні сприяти оптимізації виробництва через впровадження сучасних технологій, таких як автоматизація, використання робототехніки, системи точного землеробства та інтелектуальні датчики.

2. Цифровізація аграрного бізнесу. Впровадження цифрових технологій, таких як "смарт ферми", "смарт поля" і "цифрові землекористування", сприятиме більш точному управлінню ресурсами, прогнозуванню врожаїв та адаптації до змін клімату.

3. Використання екологічних інновацій. Розвиток органічного землеробства, зменшення використання хімічних добрив і пестицидів, а також застосування біотехнологій для захисту рослин і підвищення врожайності забезпечать стійкість та екологічність аграрного виробництва.

4. Інтеграція у глобальні ланцюги створення вартості. Використання сучасних інновацій для відповідності міжнародним стандартам якості дозволить інтегрувати українську продукцію в глобальні ринки, що важливо для відновлення експорту.

5. Розвиток локальних аграрних кластерів. Впровадження смарт-спеціалізації на регіональному рівні сприятиме розвитку кластерів, які об'єднують фермерів, переробників, логістичні компанії та наукові установи для більш ефективної взаємодії та інноваційного розвитку.

6. Інноваційні підходи до зрошення та водокористування. Відновлення і модернізація систем зрошення із використанням інноваційних

методів, таких як точне зрошення та управління водними ресурсами через цифрові системи, допоможе покращити ефективність використання води.

7. Впровадження відновлюваних джерел енергії. Застосування сонячних і вітрових станцій для енергозабезпечення аграрних підприємств не лише зменшить залежність від традиційних джерел енергії, а й знизить вартість виробництва.

8. Стимулювання інноваційного підприємництва. Надання грантів і кредитів для розробки та впровадження нових технологій сприятиме розвитку інноваційних стартапів у аграрній сфері.

9. Підтримка досліджень та розробок. Інвестиції в науково-дослідну діяльність, співпраця з університетами та науковими інститутами дозволять створювати нові технології, адаптовані до потреб українського агросектору.

10. Навчання та підвищення кваліфікації. Проведення освітніх програм і тренінгів для фермерів та аграрних підприємців з акцентом на використання інновацій і цифрових технологій сприятиме ефективному впровадженню нововведень.

11. Розвиток інфраструктури для інновацій. Створення агротехнологічних парків, інноваційних центрів і лабораторій для тестування нових рішень стане фундаментом для довгострокового інноваційного розвитку.

12. Інтеграція в міжнародні ініціативи. Участь у міжнародних інноваційних проєктах і програмах, таких як Horizon Europe, допоможе отримати доступ до передових технологій і фінансових ресурсів.

Інтеграція інновацій в аграрний сектор стане основою для його модернізації, забезпечення стійкості та конкурентоспроможності як у внутрішньому, так і в міжнародному масштабі.

Висновки до розділу 3

1. Відновлення агропромислового комплексу України після війни має ґрунтуватися на принципах оперативного реагування та поступового

розвитку. Це передбачає швидке вирішення критичних проблем і відновлення ключових галузей. Особливу увагу слід приділити забезпеченню справедливого розподілу економічного розвитку для підвищення життєвого рівня населення. Орієнтація на європейську інтеграцію сприятиме зміцненню стабільності, розвитку демократії та відкриттю доступу до ринків ЄС. Стимулювання приватних інвестицій, а також відновлення національних і регіональних систем має забезпечити створення більш ефективних, стійких і соціально відповідальних умов для економічного зростання.

2. Цифрова трансформація аграрного сектору відіграватиме ключову роль у створенні нової цифрової еколого-економічної системи. Інноваційні екологічні проєкти, розміщені на технологічних платформах, сприятимуть формуванню цифрового аграрного сектору в Україні в XXI столітті. Для цього необхідно забезпечити узгоджені дії всіх зацікавлених сторін: державних органів, бізнесу, наукової спільноти та громадянського суспільства. Успіх залежить від наявності сучасних компетенцій, значних фінансових ресурсів, розвиненої ІТ-інфраструктури та правової та методичної підтримки. Впровадження цифрових рішень у бізнес-процеси дозволить аграрному сектору перейти на новий рівень розвитку та забезпечити конкурентні переваги на глобальному ринку.

ВИСНОВКИ

1. Агропромисловий комплекс є ключовим елементом економіки України та значущим фактором формування соціальної структури і фінансової стійкості держави. Його структура охоплює взаємопов'язані галузі, які займаються виробництвом і переробкою сільськогосподарської продукції, з урахуванням процесів зберігання і реалізації товарів. Агропромисловий комплекс відіграє важливу роль в економіці, забезпечуючи близько 9% ВВП країни в довоєнний період (2021 р.). Це підкреслює його значення для економічного іміджу держави та якості життя її населення.

2. У контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів роль агропромислового комплексу в національній економіці стає ще важливішою. Він виконує системоутворюючу функцію, сприяє збереженню суверенітету, забезпеченню національної безпеки та розвитку сільських територій. Вплив комплексу на пов'язані галузі є ключовим фактором національного економічного зростання. Незважаючи на схожість із моделями розвинених країн, сучасна структура агропромислового комплексу України не є достатньо ефективною. Основним завданням є не лише збільшення обсягів виробництва, а й забезпечення соціально-економічного прогресу країни. Модернізація та інноваційний розвиток стануть вирішальними для конкурентоспроможності та стійкості комплексу в довгостроковій перспективі.

3. Наукові дослідження в агропромисловому секторі формують теоретичну основу для визначення економічних закономірностей і розробки прогнозних моделей розвитку. Ці моделі визначають пріоритетні напрями та очікувані результати, що є основою для довгострокового і середньострокового планування розвитку агропромислового комплексу України.

4. Дослідження вказує на кілька ключових аспектів впливу війни на аграрний сектор: блокування морських торговельних шляхів з боку агресора

значно обмежило доступ української сільськогосподарської продукції до світових ринків, створивши суттєві виклики для аграріїв; ракетні обстріли спричинили руйнування аграрних підприємств, що потребує значних витрат на відновлення інфраструктури та обладнання, підвищуючи загальні ризики та витрати на виробництво. Війна призвела до зростання витрат і ризиків, включаючи втрати від знищення майна, дефіцит робочої сили, ускладнення доступу до ринків, а також зміну цін та попиту. Блокада морських шляхів та загрози обстрілів створили значні логістичні проблеми. Укладення "зернової угоди" в Стамбулі полегшило частину складнощів, але втрати в експорті залишаються суттєвими. Вплив на дрібних виробників: значне зростання собівартості продукції через подорожчання ресурсів; за даними FAO, 25% дрібних виробників змушені були повністю зупинити або скоротити виробництво; загальні збитки дрібних виробників пов'язані з нестабільністю ринків, підвищеними витратами та зниженням попиту. Загалом, прямі збитки аграрного сектору оцінюються у 8,7 млрд доларів США, включаючи втрати майна та інфраструктури. Сукупні збитки станом на лютий 2023 року сягнули 40,2 млрд доларів США, враховуючи як прямі, так і непрямі втрати.

5. Попри складні обставини, Україна зберігає свій аграрний сектор і залишається важливим постачальником зернових на світовому ринку. Ринок землі, який почав діяти незадовго до повномасштабного вторгнення, продемонстрував певну активність навіть за обмежених умов. У центральних регіонах спостерігалось зростання цін на сільськогосподарські землі, що свідчить про довгострокову інвестиційну привабливість українського аграрного сектору, незважаючи на війну. Подальший розвиток ринку залежатиме від подолання невизначеності, викликаної російською агресією.

6. Експорт залишається важливим чинником економічної стійкості України. Воєнний конфлікт стимулював зміни в товарній структурі експорту та його переорієнтацію на країни Європейського Союзу. Цьому сприяли ініціативи, такі як Чорноморська «зернова ініціатива» та програма «Шляхи солідарності». За даними Міністерства аграрної політики та продовольства

України, за період роботи зернового коридору було експортовано 66,8 млн тонн зернових і олійних культур, з яких 49,3% було відправлено саме через зерновий коридор. Серед найбільших імпортерів у рамках цієї ініціативи Китай посідає перше місце, імпортуючи близько 8 млн тонн продукції. Іспанія та Туреччина займають друге і третє місця з обсягами експорту 6 та 3,2 млн тонн відповідно. У регіональному розрізі експорт до Азії становить 16,1 млн тонн, до Європи – 12,8 млн тонн, а до Африки – 4 млн тонн. Ці дані підкреслюють критичну роль зернової ініціативи як для України, так і для глобального ринку продовольства. Відтак, необхідно аналізувати альтернативні логістичні рішення, зокрема використання автомобільного, залізничного, морського та паромного транспорту. Розвиток інтермодальних перевезень є перспективним напрямом для забезпечення стабільності експорту української продукції, враховуючи поточні виклики. У цьому контексті післявоєнний розвиток України має базуватися на переході до зеленої та екологічно чистої моделі економіки. Концепція «Green Recovery» пропонує системний підхід до створення нових інфраструктурних і економічних моделей, які враховують принципи стійкості, мінімізації ризиків і захисту довкілля.

7. Відновлення агропромислового комплексу України після війни має ґрунтуватися на принципах оперативного реагування та поступового розвитку. Це передбачає швидке вирішення критичних проблем і відновлення ключових галузей. Особливу увагу слід приділити забезпеченню справедливого розподілу економічного розвитку для підвищення життєвого рівня населення. Орієнтація на європейську інтеграцію сприятиме зміцненню стабільності, розвитку демократії та відкриттю доступу до ринків ЄС. Стимулювання приватних інвестицій, а також відновлення національних і регіональних систем має забезпечити створення більш ефективних, стійких і соціально відповідальних умов для економічного зростання.

8. Цифрова трансформація аграрного сектору відіграватиме ключову роль у створенні нової цифрової еколого-економічної системи. Інноваційні

екологічні проекти, розміщені на технологічних платформах, сприятимуть формуванню цифрового аграрного сектору в Україні в ХХІ столітті. Для цього необхідно забезпечити узгоджені дії всіх зацікавлених сторін: державних органів, бізнесу, наукової спільноти та громадянського суспільства. Успіх залежить від наявності сучасних компетенцій, значних фінансових ресурсів, розвиненої ІТ-інфраструктури та правової та методичної підтримки. Впровадження цифрових рішень у бізнес-процеси дозволить аграрному сектору перейти на новий рівень розвитку та забезпечити конкурентні переваги на глобальному ринку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агенція регіонального розвитку Одеської області : офіційний веб-сайт. URL: <https://rdaod.com.ua/> (дата звернення 07.11.2024).
2. Аналіз соціально-економічного становища Одеської області. Одеська обласна державна адміністрація : офіційний веб-сайт. URL: <https://oda.od.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/analiz-soczialno-ekonomichnogo-stanovyshha-odeskoyi-oblasti.pdf> (дата звернення 07.11.2024).
3. Агропромисловий комплекс України, огляд ніші та реалії сьогодення : УС Market : веб-сайт. URL: <https://blog.youcontrol.market/aghropromislovii-komplieks-ukrayini-oghliad-nishi-ta-riekaliyi-soghodiennia/> (дата звернення: 23.09.2024).
4. Андрейченко А. В. Забезпечення розвитку безвідходного виробництва в аграрному секторі економіки: теоретико-методологічне обґрунтування. *Академічний огляд*. 2020. № 1 (52). С. 38-49. URL: <https://acadrev.duan.edu.ua/images/PDF/2020/1/5.pdf>. (дата звернення 07.11.2024).
5. Андрейченко А. В., Журило С. С. Окремі питання екологічного стану агропромислового комплексу. *Економіко-правові аспекти господарювання: сучасний стан, ефективність та перспективи*: мат-ли ІХ Міжн. наук-прак. конф. (Одеса, 22-23 вересня 2023 р.). Одеса, 2023. С.37-40.
6. Бабан Т. О. Експортний потенціал малих суб'єктів господарювання аграрної сфери. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2019. Вип. 202. С. 110-119.
7. Багрій Т. В. Роль інтеграції у подоланні кризової ситуації в цукробуряковому виробництві. *Економіка АПК*. 2014. № 1. С. 50–52.
8. Вплив війни на стан аграрної галузі в Україні. *Економіст* : веб-сайт. URL: <https://economics.org.ua/images/Analitika-agro-sector2023.pdf>. (дата звернення: 10.09.2024).

9. Географія зовнішньої торгівлі України: Державна служба статистики України : веб-сайт. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/zd/ztt/arh_ztt2022.html. (дата звернення: 16.09.2024).

10. Глущенко Е. Ю., Макуха С. М. Економічні наслідки війни для агропромислового комплексу. *Розвиток агропромислового комплексу та сільських територій під час війни*: Зб. мат-лів наук.-практ. форуму, 29 травня 2024 року. Одеса, ОДАУ. 2024. С. 27-30.

11. Гончарук Н. Т., Серьогін С. М. Кадри аграрного сектора економіки України: формування і розвиток. Д.: ДРІДУ УАДУ, 2013. 166 с.

12. Гончаренко О. В. Розвиток інституту агроінновацій в Україні: еволюційні обмеження і перспективи. *Агросвіт*. 2019. № 10. С. 12–16.

13. Пилипів І. День народження "зернового коридору" і день кінця. Економічна правда : веб-сайт. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/11/25/707002/> (дата звернення: 18.10.2024).

14. Денков Д., Гордійчук Д. Моряків змінили зерновики. Як війна і міграція експорту перевернули життя міст на Дунаї. Економічна правда : веб-сайт. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/07/11/702085/> (дата звернення: 18.09.2024).

15. Добрава Н. В., Каражия Е. А. Інноваційні технології в агробізнесі: роль у підвищенні ефективності та конкурентоспроможності. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2024. № 5-6. С. 123-128.

16. Добрунік Т. П. Економічна ефективність аграрних підприємств як основа забезпечення їх сталого розвитку. Репозиторій ОНЕУ : веб-сайт. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/.pdf> (дата звернення 30.09.2024).

17. Експорт України 2022: вплив війни на географію та обсяги продажів, 2022. Дія Бізнес : офіційний веб-сайт. URL: <https://business.diia.gov.ua/cases/eksport/eksport-ukraini-2022-vpliv-piv-roku-vijni-na-geografiu-ta-obsagi-prodaziv> (дата звернення: 18.10.2024).

18. Захарченко Н. В. Впровадження та реалізація рамкових угод у сфері публічних закупівель. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2022. № 5-6. С. 73-79.
19. Захарченко Н. В., Доброва Н. В., Фіалковська А. А. Чинники впливу на прийняття господарських рішень у підприємницькій діяльності в умовах воєнного стану. *Review of transport economics and management*. 2023. Вип. 9 (25). С. 21-27.
20. Карпов В. А., Басюріна Н. Й., Горбаченко С. А., Шевченко-Перепьолкіна Р. І. Проектний аналіз: навч. посібник. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2019. 324 с.
21. Колесник О. О., Дружкова І. С. Інтелектуальна власність як стратегічна основа функціонування економіки знань. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. №1. С. 109-117.
22. Комарова І. В. Державне регулювання аграрного сектора: необхідність та сучасні погляди на проблему. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2018. № 3. С. 30–34
23. Костецький Я. І. Ефективність інноваційно-інвестиційних процесів аграрного виробництва. *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького*. 2012. №1 (51). Т. 14. Ч. 1. С. 328–333.
24. Малік М. Й., Федієнко П. М. Аграрна реформа і розвиток підприємництва. К. : ІАЕ УААН, 2003. 271 с.
25. Надвиничний С. А. Економічний розвиток аграрної сфери України на інноваційній основі. *Економічний аналіз. Тернопіль*, 2018. Том 28. № 4. С. 31-35.
26. Ніценко В. С. Теоретичні засади функціонування вертикально-інтегрованих структур в агропромисловому комплексі. *Економіка АПК*. 2014. № 2. С. 63-69.
27. Негрей М. В., Тараненко А. А., Костенко І. С. Аграрний сектор України в умовах війни: проблеми та перспективи. *Економіка та суспільство*. 2022.

Вип. 40. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-38> (дата звернення 07.11.2024).

28. Нейтрер Р. Збитки, втрати та потреби сільського господарства через повномасштабне вторгнення. *Центр досліджень продовольства та землекористування (KSE Агроцентр)*. 2023. 13 с.

29. Огляд збитків та втрат в АПК: проєкт з підрахунку збитків та втрат в АПК з метою інформування широкої аудиторії та політиків про потреби у компенсації та відновленні. Kse : веб-сайт. URL: <https://kse.ua/ua/oglyad-zbitkiv-ta-vtrat-v-apk/> (дата звернення: 27.08.2024.).

30. Офіційна сторінка Державної служби статистики України : веб сайт. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 07.11.2024).

31. Перше судно з українським зерном вийшло з Одеського порту. 2022. Економічна правда : веб-сайт. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/08/18/703352/> (дата звернення: 14.08.2024 р.).

32. План відновлення України. Відновлення України : веб-сайт. URL: <https://recovery.gov.ua/> (дата звернення: 18.09.2024).

33. Про відновлення агросектору України в післявоєнний час. Egritech : веб-сайт. URL: <https://egritech.org/uk/agrobiznes-uk/pro-vidnovlennya-agrosektoru-ukrayiny-v-pislyavoyennyj-chas/> (дата звернення: 18.10.2024).

34. Радченко О. П., Карадобі Т. В. Перспективи розвитку експортного потенціалу аграрної сфери України. *Інфраструктура ринку*. 2020. Вип. 43. С. 84-88.

35. Регламент (ЄС) Європейського парламенту і ради щодо скорочення або скасування митних тарифів на товари, що походять з України № 374/2014: Liga 360 : веб-сайт. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU14045?an=60580> (дата звернення: 01.09.2024).

36. Росія атакувала в Одеській області портову і критичну інфраструктуру. Lb.ua : веб-сайт. URL: https://lb.ua/society/2023/07/19/565929_rosiya_atakuvala_odeskiy_oblasti.html (дата звернення: 21.09.2024).

37. Саблук П. Т. Стан і перспективи розвитку агропромислового комплексу України. *Економіка України*. 2018. № 12 С. 4-18.

38. Кончин В., Колосов А. Скільки коштуватиме відновлення України? 2022. Главком : веб-сайт. URL: <https://glavcom.ua/economics/finances/skilki-koshtuvatime-vidnovlennya-ukrajini-prognoz-naukovciv-provid-nih-universitetiv-844842.html> (дата звернення: 23.09.2024).

39. Сільське господарство України : статистичний збірник за 2021 рік. Державна служба статистики України : Офіційний веб-сайт. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/07/Arch_sg_zb.htm (дата звернення: 14.09.2024).

40. Стоянова А. А. Впровадження інновацій в аграрному бізнесі Одещини в умовах воєнного стану. *Економіко-правові аспекти господарювання: сучасний стан, ефективність та перспективи*: матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф.(Одеса, 22-23 вересня 2023 р.). Одеса, 2023. С.251-253.

41. Україна домовилась про альтернативний маршрут експорту зерна: подробиці. 2023. ТСН : веб-сайт. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ukrayina-domovilas-pro-alternativniy-marshrut-eksportu-zerna-podrobici-2381656.html> (дата звернення: 20.09.2024).

42. Україна 2030. Доктрина збалансованого розвитку : веб сайт. URL: <chrome-extension://kdpelmjpfafjppnhbloffcjpeomlnpah/>
<https://econom.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/E-Book-Doctrine-2030.pdf> (дата звернення: 12.09.2024).

43. Україна закликала Польщу зняти заборону на імпорту українського зерна. 2023. Суспільне новини : веб-сайт. URL: <https://suspilne.media/533155-ukraina-zaklikala-polsu-znati-zaboronu-na-import-ukrainskogo-zerna/> (дата звернення: 13.09.2024).

44. Швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення України : веб-сайт. КМУ : офіційний веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-ukrainy-ievropeiska-komisiia-ta-svitovyi-bank-prezentuvaly-zvit-shvydka-otsinka-zavdanoi-shkody-ta-potrebn-na-vidnovlennia> (дата звернення: 23.09.2024).

45. Чи можливий зелений перехід для аграрного сектору України в умовах війни та післявоєнної відбудови – експертна думка спеціаліста компанії Corteva Agriscience. Офіс сталих рішень : веб-сайт. URL: <https://ukraine-oss.com/chy-mozhlyvyj-zelenyj-perehid-dlya-agrarnogo-sektoru-ukrayiny-v-umovah-vijny-ta-pislyavoyennoyi-vidbudovy-ekspertna-dumka-speczialista-kompaniyi-corteva-agriscience/> (дата звернення: 14.09.2024).

46. Чорноморська зернова ініціатива, 2023. Міністерство розвитку громад та територій України : веб-сайт. URL: <https://mtu.gov.ua/content/hto-mi-e.html> (дата звернення: 17.09.2024).

47. Як відносити аграрну галузь? Економічна правда : веб-сайт. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/03/15/698035/> (дата звернення: 17.09.2024).

48. Agricultural Export Dashboard, 2022. Дія бізнес : веб-сайт. URL: <https://export.gov.ua/719-agro-export-2022> (дата звернення: 23.09.2024).

49. Dobrova N., Kolesnik O., Podmazko O. Intellectualization as a key factor of sustainability in Ukraine. *Journal of European Economy*. 2023. Vol. 22. № 4 (87). P. 571- 589.

50. Deininger, Klaus W.; Ali, Daniel Ayalew. Land and Mortgage Markets in Ukraine: Pre-War Performance, War Effects, and Implications for Recovery (English). Policy Research working paper URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/099313403282335729/IDU0d9df3fc405426048e409c890d89a35330c5f; no.WPS10385> Washington, D.C.: World Bank Group. (дата звернення: 23.09.2024).

51. Zakharchenko N. V., Andreichenko A. V., Zhadanova Y. O., Korolova O. G., Navolska N.V. Conceptual model of macro-regulation of social- economic relations in the conditions of innovative-investment development of Ukraine. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2021. 1(36). С. 272-280.